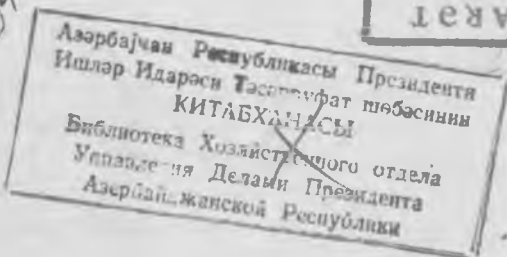
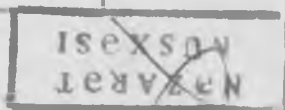
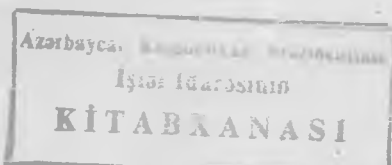

Вагиф Будуглу - Пиријев

БУДУГ ВƏ БУДУГЛУЛАР

BAKY - "SABAH" - 1994

63.3 (2A3)

Я-44

Китаб "Турал" кооперативинин сәдри Мирхудам (Худу) Мирбалаш оғлу Бәһрәмовун вәсаити һесабына чап олунур.

Редакторлары:

т.е.н. Ајдын Сәлимзадә

һ.е.н. Завәр Гафаров

Вагиф Будуглу - Пиријев. БУДУГ ВӘ БУДУГЛУЛАР.
БАКЫ - "САБАҺ" - 1994

ISBN 5-86106-026-6

Китабда Азәрбајчанын гәдим јашајыш мәскәнләриндән бири – Будуг кәнди вә онун сакинләри барәдә елми арашдырмалар өз әксини тапмышдыр. Бурада Будуг кәндинин тарихи, будуглуларын етник мәнсубијәтләри, бу күнү вә кечмиши, будуг дилинин өјрәнилмәси сәвијјәси, Будуга аид тарихи сәнәдләр вә материаллар, марағлы вә ибрәтамыз сөһбәтләр, рәвәјәтләр верилир. Китаб кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулур.

В

0503020307-1

Е'лансыз

029 -94

© "Сабаһ" нәшријјаты

ӨН СӨЗ

Доғма Азәрбајчанымызын мүасир етник мәнзәрәсинә диггәт јетирсәк рәнкарәнк нахышлары илә дүнја шөһрәти газанмыш халчаларымызы, мин бир әтир сачан төр чичәкләрлә бәзәнмиш күлзарларымызы хатырладар. Онун һәр бир кушәсиндә, һәр бир сәмтиндә мәскунлашмыш етник груплар, халғлар "Азәрбајчан" адлы халчамызын нахышлары, күлзарын чичәкләридир. Һәр һансы бир нахышы позулмуш халча, чичәји солмуш күлзар өз төрәвәтини итирдији кими, бир етник группу јоха чыхан Азәрбајчан да адынын улудугуна хәләл кәтирмиш олар. Азәрбајчанын һүдудлары чәрчивәсиндә јашајан мүхтәлиф халғлар, груплар - талышлар, күрдләр, ләзкиләр, аварлар, јенкиләр, рутуллар, сахурлар, гумуглар, даркинләр, лаклар, табасаранлар, татлар, татарлар, удиләр, јөһудиләр, Шаһдағ группу халғлары әсрләр боју түркләрлә чијин-чијинә јашамыш вә инди дә јашамагдадырлар. Онларын бә'зиләри сајча јүз минләрлә адамы бирләшдирсә дә, дикәрләринин сајы бир нечә миндән артыг дејилдир. Азәрбајчанын шимал-шәргиндә мәскунлашмыш Шаһдағ групуна дахил олан халғларын - хыналығларын, будуглуларын, грызлыларын, һапутларын, чәкләрин һәр бири дә төхминән 10-20 мин нөфәри бирләшдирир.

Кечмиш Иттифағын мәнфур милли сијасәтинә гурбан олан азсајлы халғлар, милли азлығлар илләр боју чидди тө'ғибә мә'руз галмыш, өз кечмишләрини, сој көкләрини итирмәк төһлүкәси гаршысында олмушлар. ССРИ-дә 90-а гәдәр халғын тарих сәһнәсиндән силинмәси (113, с.3) буна чанлы сүбутдур. Ваһид "Совет вәтәндашы" идејасынын төрәннүмү илә бир чох халғларын, илк нөвбәдә милли азлығларын варлыгына сон гојулмасы наминә кичик халғлары үмумијјәтлә хатырламамағ, јада салмамағ хәтти јеридилдирди. Тарих боју, еләчә дә, чаризм дөврүндә әһалинин сијаһыја алынмасы заманы һәр

бир этник груп өз сој ады илө көстөрилдији һалда, Совет чөмијјәти буна да сон гојду. 1970-чи илин сијаһыја алмасында будуглуларын, һәмчинин, грызларын, хыналыгларын, талышларын һаггында бир кәлмә дө дејилмәси (бах: 73) әдаләтсиз һал иди; санки бу халглар артыг тарих сөһнәсиндөн силинмиш, јоха чыхмыш, тамамилә ассимилјасија олмушдулар. Һәммин принципә 1989-чу илин сијаһыја алмасында да әмәл олдундугу һеч бир шүбһә доғурмур. Бунун әсас сәбәби милли сијасәтин чүрүклүјү, гејри-һәјатилији олса да, кичик этник группары тәмсил едәнләрин лагејдлијини дө унутмаг олмаз.

Сај чохлағундан асылы олмајараг һәр бир этник группун горунуб-сахланылмасы, мұһафизәси һаким милләтин, халгын бөјүклүјүнүн төчәссүмүдүр вә онун башыны даһа да уча едир. Һаглы олараг гејд етмишләр ки, дөвләти этник азлыгларын чохлағу јох, јохлуғу мөһв едәр. Милли мәсәләјә һәср олунмуш јазыларын бириндә охујуруг: "Ады гырмызы китаба дүшөн гушларын вә һејванларын овланылмасынын дөвләт тәрәфиндән гадаған олунмасы вә бунун ганунда әкси һамымыза јахшы бәл-лидир. Бәс биз өз милли варлыгларыны тамамилә итирмәк сһтималы олан этник группарын тәлејинә нијә биканә галмалыјыг?" (110,с.7). Бәли, белә биканәчилијә јол вермәк олмаз вә бу мұнасибәт чөмијјәтә хејир кәтирмәз.

Сон илләрдә Азәрбајчанда милли мұнасибәтләр саһәсиндә көрүлән тәдбирләр, һәјата кечирилән ишләр кәләчөјә үмид көзү илө бахмаға әсас верир. Ләзки, талыш, күрд, тат вә с. мәдәнијјәт мәркәзләринин фәалијјәтә башламасы, милли азлыгларын дилләриндә мәктәбләрин ачылмасы, мөтбуатын мејдана кәлмәси, радио вә телевија верилишләринин һазырланмасы вә с. бу саһәдәки инамы даһа да артырыр. Азәрбајчан Елмләр Академијасы Милли мұнасибәтләр институтунда "Азәрбајчанын азсајлы халгларынын тәдгиги шө'бәси"нин јарадылмасы нәзәрдә тутулан тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә ху-

суси тәкан вермәклә јанашы һәр бир этник груп, халг барәдә елми әсәрләрин, тәдгигатларын мејдана кәлмәсинә, онларын дилләринин, адәт-ән'әнәләринин арашдырылмасына с ө б ө б олачагдыр. "Азәрбајчан республикасында јашајан милли азлыг, азсајлы халг вә этник группарын һүгүг вә азадлыгларынын горунмасы, дил вә мәдәнијјәтинин инкишафы үчүн дөвләт јардымы һаггында" 16 сентјабр 1992-чи ил тарихли фәрман кәләчөкдә бу саһәдә көрүлөчөк ишләрин мұвәффегијјәтинә тәминат всрир, һәммин халгларын һүгүгларынын горунмасы механизмини әкс етдирир. Гәрарда Азәрбајчанын али мәктәбләриндә азсајлы халгларын тарихини, мәдәнијјәтини өјрәнән шө'бә вә кафедраларын ачылмасы, азсајлы халгларын нұмајәндәләринин күзәштли гәбулу, онларын дилләриндә китаб нәшри, радио вә телевија верилишләринин тәшкили, азсајлы халглара милли тәзјиг көстөрилмәсинә гаршы чидди мұбаризә апарылмасы вә с. кими чөһәтләр өз әксини тапмышдыр.

Этник группарын мұһафизәси үчүн дөвләт тәрәфиндән һәјата кечириләси тәдбирләрлә јанашы, һәр бир группу тәмсил едәнләрин бу саһәдәки фәалијјәти нәзәрдән гачырылмамадыр. Будуглулар, слөчә дө, дикәр этник группар өз варлыгларыны, дилләрини, адәт-ән'әнәләрини горумаг үчүн даима чалышмалы, әмәли тәдбирләр һәјата кәтирмәлидирләр. Илк нөвбәдә Будуг кәндинин кимсәсизләшмәсинә јол всрмәк олмаз; онун сосиал гәјгыларына әмәл олунмалы вә сакинләринин кәнддә јашамалары үчүн реал шөраит јарадылмалыдыр. Бу ишдә бүтүн будуглуларын јахындан иштиракы вәчибдир. Унутмаг олмаз ки, будуг дилинин зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмасынын әсас сәбәби Будуг кәндинин варлыгы вә онун әлчатмаз учғар әразидә јерләшмәсидир. Икинчиси, һәр бир будуглу, имкан дахилиндә, будуг дилини өз ушагларына, јенијәтмәләрә өјрәтмәјә чалышмалыдыр; чүнки, дил әсас этник көстөричиләрдәндир. Үчүнчүсү, будуглуларын этник груп кими вахташыры гејдә алынмалары вәчибдир. Сијаһыјаалмаларда, һәмчинин, паспортларда азсајлы халглары тәмсил едәнләр, о чүмләдән будуглулар, мәнсуб олдуғлары этносун ады

илә гејдә алынсалар, һәр бир группун нүмајәндәләринин сајы мүәјјәнләшәр, һәм дә белә группарын кәләчәк үчүн горунуб сахланмасы тә'мин олунар. Бу ишдә, әл-бәттә Азәрбајжан Республикасы һөкүмәтинин көрәчәји тәдбирләр, гәбул едәчәји гәрарлар, һәјата кечирәчәји әмәли ишләр әсас рол ојнајачаг вә һәмин тәдбирләр дөвләтин азсајлы халглара реал мүнәсибәтини әкс етди-рәчәкдир. Дөрдүнчүсү, будуг етник группуну тәмсил едәнләр, хүсусилә зијалылар өzlәринә "Будуглу" (вә ја "Будад") ләгәби гәбул етмәклә бу ишә хидмәт етмиш оларлар. Архив сәнәдләри илә јахындан танышлыг "Бу-дуглу" (јахуд, Будуги, Будугскиј) ләгәби дашыјан шөх-син етник мәнсубијјәтинин арашдырылмасына еһтијач галмадыгыны вә үмумијјәтлә, белә ләгәбин будуглула-рын тарихини изләмәјә кениш имкан јаратдыгыны көс-тәрир. Нәһајәт, будуглуларын хыналыг, ғрыз, һапут, чөк вә әликләрлә бирликдә ваһид "Шаһдағ милли мөдә-нијјәт мәркәзи" јаратмалары мөгсәдәүјүндүр. Белә мәр-кәзин һәмин әразидә мәскунлашмыш хырда халгларын үмуми проблемләринин һәллиндә лазыми мөвгә тута билмәси шүбһә доғурмур.

Охучуларә тәғдим олуна китабчада илк дөфә оларағ Шаһдағ группу халгларындан бири – б у д у г л у л а р барәдә нисбәтән кениш мә'лумат верилир. Сон илләрдә нәшр олуна бир нечә гәзет мөгаләси истисна олмагла, будуглулар һагда индијә кими мүәјјән үмумиләшдиричи әсәр јазылмамышдыр. Мәзкур китабын һазырланмасында әлдә едә билдијимиз бүтүн мә'луматлардан - архив ма-териалларындан, рәсми сәнәдләрдән, тарихә, дилә вә с. аид әсәрләрдән, статистик көстәричиләрдән, еләчә дә, рәвајәт вә фәрзијјәләрдән истифадә олунамышдыр. Китаб-да будуглуларын мүасир вәзијјәти вә тарихи кечмиши, етник мәнсубијјәтләри, будуг дилинин инчәликләри, бу-дуглуларә аид тарихи сәнәдләр, марағлы вә мөзәли сөн-бәтләр өз әксини тапмышдыр. Әсәр бу саһәдә илк гәләм тәчрүбәси кими мүәјјән гүсурлардан хали дејил-дир. Онлары ашкар едәчөк һәр бир охучуја әввәлчәдән тәшәккүрүмүзү билдиририк. Нәмчинин, китабын мүәл-

лифи онун јазылмасында, һазырланмасында аз-чох әмәји олмуш, гијмәтли вә марағлы мәсләһәтләр вермиш, бу-дуглуларын сајынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә јахындан иштирак етмиш зијалыларә өз дәрин миннәтдарлыгыны билдирир.

Китабда Будуг кәндинин шәкли вә тарихчи-алим, шаир Шаһин Фазилин Будугу – анасынын доғма јурду-ну тәрәннүм едән гәзәли верилир. Китаб кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдыр.

ШАҺИН ФАЗИЛ

ГӘЗӘЛ

Достум Вагиф Будуглуја

Бир дә тә'рифләмәјин көһнә Сәмәргәнди мәнә,
Чох шөһәрдән даһа үстүндү Будуг кәнди мәнә.

Мән чаванлыгда јад елләрдә өзијјәт чөкдим,
Кәсдиләр бир нечә јердән бәрәни, бәнди мәнә.

О гәдәр һејфини чөкдим вәтәнин гүрбәтдә,
Һәлә Кабулда икән Шаһдағы көрсәнди мәнә.

О гәрибликдә дејәрдим һәмишә: "Јад јурдун
Јурдумун истиотундан ачыдыр гәнди мәнә".

Елимин гошмасы вар, вар гәзәли, машаллаһ,
Бәхш едир дүнја гәдәр һәзз ғыфылбәнди мәнә.

Көрпәлик вахты едәрләр чочуға пејвәнди,
Санки ше'р илә едибләр нечә пејвәнди мәнә.

Вәрмәдим мән јаха неч вә'дә Әрәбзәнкиләрә,
Өјрәдибләр узун илләр нә гәдәр фәнди мәнә.

Атамын кәнди о Гөчреш, анамын кәнди Будуг,
Версәләр истәмәрәм Кәнчәни, Дәрбәнди мәнә.

Кәзмишәм чох јери дәрвиш сајағы, еј Шаһин,
Ән нәһајәтдә Будуг торпағы мәскәнди мәнә!

І ФӘСИЛ.

БУДУГ ВӘ МҮАСИР БУДУГЛУЛАР

Көндлөримизин тарихинин арашдырылмасы елми әһәмийәтләр бәрәбәр мә'нәви мәзијәтләрә маликдир. Доғма көндинин кечмишиндән, бу күнүндән хәбәрдар олан һәр бир тәәсүбкеш инсан онун кәләчәји барәдә даһа дәриндән дүшүнүр, ата-баба јурдунун инкишафы вә рөвнәгләнмәсинә чалышыр. Гөдим тарихи мәскәнләрин боллугу илә сечилән Губанын топонимикасына нәзәр салсаг, бурада һечә-һечә јүзилләр бундан әввәл хатырланан јер адларынын олдугуну көрәрик. Будуг белә мәскәнләрдән биридир. Губанын 64 км чәнуби-гәрбиндә, Гарачајын сол саһилиндән 2 км аралы, Бөјүк Гафгазын јан силсиләсинин јамачында јерләшән Будуг көнди (43, с. 342) будуглуларын јашајыш мәскәни олмуш вә инди дә әсас јашајыш јерләри олараг галмагдадыр. Будуг јастанында Күлхана (Күләхана) карст мағарасынын вә еләчә дә, Гарачајын сағ саһилиндә Әмбәрә дагында инсан әли илә јоңулмуш Гоша мағаранын олмасы (86) һәммин әразидә ибтидаи инсанларын јашадығындан сораг верир. Мешәсиз дашлыг јамачда јерләшән Будугун стратежи әһәмийәти дә бөјүкдүр (65, с.11). Будугун көрүнүшү, тәбии мәнзәрәлери,

хүсусилә Будуг дәрәси – Ахчид шәләләси (Ахчид – "һүндүрдән төкүлән су" дәмәкдир) көркәминә вә гурулушуна көрә инсаны валһ едир (124, с.62-63). Будуг көндинин кечмиши тәмтәрағлы олмуш, узун мүддәт маһал мәркәзи кими танынмыш, бир чох көндләри бирләшдирән инзибати әрази бурадан идәрә олунмушдур. Көнди кечмишинә һәср олунмуш фәсилдә вериләчәк мә'лумат фикримизи тәсдиг едир. Һал-һазырда Будугда Низами адына совхоз фәалијәт көстәрир. Будуг советлији Будуг. Јалаванч вә Дағүстү көндләрини бирләшдирир.

Мүасир будуглулар хыналыг, ғрыз, чәк, һапут вә с. азсајлы халғлар кими ваһид аиләдә – Азәрбајҗан адлы дијарда мәскүнлашмышлар. Онларын доғма јурдлары Будуг көнди һесаб олунур. Диалектләрә бөлүнмәјән ваһид дилдә данышан будуглулар чоғрафи мөкан бахымындан мүхтәлиф адларла – "Баш будуглу" (јә'ни, Будугда јашајан будуглу), Ағҗазы, Гарабулаг, Гарағыз, Гарадаг, Гарачај, Дәлигаја, Јеркүч, Мадак, Сухтөкәлә будуглусу вә с. кими танынырлар. Будуг көнди мәркәздән узагда, әлчатмаз дағлыг әразидә јерләшдијиндән, будуглуларын етник груп кими өз варлығларыны мұһафизә етмәләриндә мұһүм рол ојнамышдыр. Бунунла белә, Будугун бу күнү, һал-һазыркы вәзијјәти онун сакинләринин вә үмумийјәтлә, будуглуларын гүррәләнмәләринә әсас вермир. Бир чох даг көндләри кими. Будуг да мұһарибә илләриндә бошалмыш, әһалисинин әксәр һиссәсини итирмишдир. Тарихән 2500-3500 сакини олан көндә сон илләрдә әһалинин сајы бир һечә јүз нәфәрлә һесабланыр. 1991-чи илдә Будугда чәми 527 нәфәр (98 тәсәррүфат) варды. Будуг советлијиндә исә 154 тәсәррүфатда 780 адам мөвчуд иди. Будугун индики

әһалисинин сајы тарих боју мөвчүд олмуш әһалидән 6-7 дөфә аздыр. Кәндин белә вәзијјәтә дүшмәси бир тәрәфдән сон мұһарибәнин (1941-1945) тәрәтдији чәтинликләрлә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән елмин вә мәдәнијјәтин инкишафы илә әләгәдар бир чох будуглуларын үмуми инкишаф ахынында мұхтәлиф јерләрә кетмәсинин нәтичәсидир. Мүасир будуглуларын мәскунлашма даирәси чох кенишдир.

Мүасир будуглуларын сајынын мүәјјәнләшдирилмәси, демәк олар ки, гејри-мүмкүндүр. Бунун бир нечә објектив сәбәбләри вардыр. Сон 50 илдә будуглуларын күтләви һалда кәндләриндән кетмәләри, хүсуси әлифбаја, јазылы әдәбијјата малик олмамалары, өзләрини "азәрбајчанлы" гејд етдирмәләри, сон сијаһыја алмаларда ајрыча етник груп кими кәстәрилмәмәләри онларын сој көкләриндән узаглашмаларына кәтириб чыхармышдыр. Фәрди аиләләр, еләчә дә азлыг тәшкил едән будуглулар мәскунлашдыглары јерләрдә башга халгларла, илк нөвбәдә азәрбајчанлыларла гајнајыб-гарышмыш, заман кечдикчә нәинки доғма дилләрини итирмиш, һәм дә будуглу олдугларыны унутмушлар. Белә вәзијјәт мүасир будуглуларын сајыны дөгиг тәјјин етмәјә имкан вермәсә дә, 1991-чи илин әввәлләриндә буна чәһд кәстәрилмишдир. Будуглу зијалыларынын јахындан көмәји илә будуглулар гејдә алынмыш вә статистик мәлүмат топланмышдыр. Ејни сорғу әсасында әлдә едилмиш рәгәмләр будуглуларын үмуми сајы илә јанашы, онларын тәһсили, пешәси, чинси, јаш фәргләри, өз дилләринә мұнасибәти вә с. чәһәтләри арашдырмаға имкан вермишдир. Будуглуларын нисбәтән чох мәскунлашдыглары кәндләр үзрә мәлүматы әкс етдирән ашағыдакы чәдвәл һәмин чәһәтләри изләмәјә имкан верир.

Будуглулар, чәдвәлдә әксини тапмыш кәндләрлә јанашы, Губа, Гусар, Хачмаз әразисиндәки башга јерләрдә дә мәскунлашмышлар. Гарадаг-Будуг (50), Күнеј-Будуг, Бәдиргала, Бостанчы, Ғырағлы (37), Гәчәр-Зәјид (43), Вәлвәләчәј (39), Гудјалчәј (ПМК, 84), Иґриг (28), Һәсәнгала (21), Көдүклү (37), Амсар паласасы (68), Һачыгајыб, Әрмәки, Мирзәғышлағы, Јеленовка, Чәк паласасы, Судур оба вә с. кәндләрдә онларла будуглу аиләләринә тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Будуглулар мәскунлашдыглары кәндләрин бәзиләриндә әһалинин әксәријјәтини тәшкил едирләр. Елә кәндләр дә мөвчүддүр ки, онлар тарихән будуглуларын мәскәнләри олмуш вә инди дә бүтүн әһалиси будуглулардан ибарәтдир: Сухтәкәлә, Дәлигаја, Јалаванч белә јашајыш мәскәнләриндәндир. Гарадаг-Будуг, адындан көрүндүјү кими, тарихән будуглуларын мәскәни олмуш, лакин һал-һазырда орада чәми 20 будуглу аиләси јашајыр ки, онлар да тәдричән ассимијјасија олунурлар; бурадакы будуглуларын ән јашлысынын белә будуг дилини билмәмәси факты буну ајдын кәстәрир. Ағјазы-Будуг кәндиндә вәзијјәт нисбәтән јахшыдыр. Дејиләнләрә көрә, кәндин бүнөврәсини һазырда орада јашајан Тапдыг кишинин улу бабасы будуглу Рзахан киши гојмушдүр. Инди Ағјазы-Будуг кәндиндә 101 будуглу аиләсиндә 462 нәфәр будуглу јашајыр; онлардан јалныз 100 нәфәрдән бир аз чоху будуг дилини билир. Губа рајонунун Бағбанлы кәнди мүасир будуглуларын ән чох чәмләшдији кәндләрдәндир. Кәндин әсасы мұһарибә әрәфәсиндә бураја кәлмиш будуглу аиләләри тәрәфиндән гојулмушдүр. Һәмин будуглуларын хәләфләри инди дә бурада јашајырлар. Кәнд мұһарибә илләриндә вә сонралар Будугдан көчмүш јени аиләләр һесабына бөјүмүшдүр. Марағлыдыр ки, 50-чи илләрдә кәндин бүтүн сакинләри будуг дилиндә данышырдылар. Иш о јерә чатмышды ки, Чәнуби Азәрбајчандан кәлмиш тәк-тәк аиләләр будуг дилини гаврамаға башламышдылар. Бу сәтирләрин мұәллифи дә будуг дилини һәмин илләрдә вә һәмин кәнддә, мөһз бурадакы

№№	Ј А Ш А Ј Ы Ш М Ә С К Ә Н Л Ә Р И	Әһадиһи сајы			
		Тәһрир/Фот	Урғи/Сәһ	Ә ч м д тәһи	
				Күн	Тәһи
1	Будуг советлти	154	780	388	392
2	Бағбанлы	163	578	300	278
3	Ағязы-Будуг	101	462	240	222
4	Владимировка	107	344	188	156
5	Ҳачы-Әлибәј	77	344	162	182
6	Зәрдаби	62	310	153	157
7	Барлы	45	192	89	103
8	Нәриманабад	38	190	93	97
9	Дәлләк кәнди	43	177	94	83
10	Сухтәкәлә	42	175	87	88
11	Арзу	33	155	85	70
12	Тимирјазев совхозу	38	142	67	75
13	Дәли-Ғаја	23	140	68	72
14	Падар	30	122		
15	Јеркүч	25	107	53	54

Дили билирми?			Тәһсилти		Пешаси				Јаш үзрә				
Билми	А. Әлимов	Билми	А. Әлимов	Билми	А. Әлимов	Билми	А. Әлимов	Билми	А. Әлимов	Билми	А. Әлимов	Билми	А. Әлимов
78	—	—	11	—	7	1	5	3	451	192	119	15	3
225	57	296	9	43	3	2	9	2	328	148	91	11	—
107	14	341	16	21	2	—	4	1	239	162	54	5	2
70	38	136	3	13	3	10	—	—	191	94	55	3	1
87	43	214	17	2	8	1	—	1	175	113	48	7	1
102	—	208	15	2	7	7	1	3	192	76	39	3	—
57	—	135	6	11	7	2	3	—	106	53	31	2	—
24	38	28	29	3	13	5	2	9	88	70	30	2	—
124	7	46	2	8	1	—	10	1	103	42	22	10	—
43	29	103	5	4	6	1	3	—	106	42	23	3	1
77	—	78	17	—	5	3	1	5	87	43	23	2	—
50	8	84	5	4	3	—	—	5	71	46	22	3	—
40									88	32	16	4	—
			2	1	1	1	1						
36	—	71			2	1	4	1	49	40	18	—	—

будуглу ушагларла төмәсдә өҗрәнмишдир. Индинин өзүндә Бағбанлы әһалисинин 75%-дән чохуну будуглулар тәшкил едир вә 600 нәфәрә јахындырлар. Лакин онларын тәхминән јарысы (282) будуг дилини билир вә бәзиләр кәнддә үнсийјәт вәситәси кими өз јерини азәрбајчан дилинә вермишдир. Сухтәкәлә кәнди тамамилә будуглу аилләриндән ибарәтдир. Бурадакы 42 аилдә јашајан 175 будуглунун тәхминән 50 нәфәри будуг дилини билир. Кәндин әсасы, дејиләнләрә кәрә, кечән әсрдә будуглулар тәрәфиндән гојулмушдур.

Мүасир будуглуларын бөјүк бир гисми Азәрбајчанын ири шәһәрләриндә јашајыр. Бу бахымдан Губа, Хачмаз, Баки, Сумгајыт, Сийәзән, Дәвәчи, Худат вә с. шәһәрләр диггәти чәлб едир. Илк нөвбәдә гејд едәк ки, будуглуларын пәрәкәндә һалда мәскунлашмалары һәмин шәһәрләрдә дегиг һесабламаларын апарылмасына имкан вермәди. Сумгајыт шәһәриндә апарылан һесабламалар бурадакы 25 будуглу аилләсиндә 100-дән артыг будуглунун јашадыгын кәстәрир. Будуглуларын даһа чох чәмләшдикләри Губа, Хачмаз вә Баки шәһәрләриндә онларын сајыны дегиг мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Зијалыларын чәһдләринә бахмајараг, әлдә олунап рәгәмләр реал вәзијјәти әкс етдирмир. Бунунла белә, һәмин шәһәрләрин һәр бириндә 500-1000 будуглунун олдуғуну кәстәрмәк мүмкүндүр. Тәк-тәк будуглу аилләри Москва, Маһачгала, Кијев, Калинин, Налчик, Түмән, Новосибирск, Мурманск, Краснодар, Толјатти, Саратов, Донетск, Караганда, Ростов, Сургут, Ставропол, Таганрог, Уфа вә с. шәһәрләрдә јашајырлар. "Владивостокда дашы галдырыблар, алтындан будуглу чыхыб" кәламы, зарафат олса да, будуглуларын кениш әразијә сәпәләнмәләринин нәтичәси кими мејдана кәлмишдир.

Үмумијјәтлә кәтүрүлдүкдә, тәхмини һесабламалар мүасир будуглуларын сајынын 15.000 нәфәрдән артыг олдуғуну сөјләмәјә әсас верир. Будуглулар өзләрини "азәрбајчанлы" (Дағыстанда - ләзки) кими гејд етдирир-

ләр. Онлар мүсәлмандырлар вә исламын сүнни тәригәтинә мәнсубдурлар. Дејиләнләрә кәрә, мүһарибәјә кими Будугда 4 мәсчид - Әбдүррәһман мәсчиди, Гарахан мәсчиди, Тарагулу мәсчиди вә һачфидан мәсчиди вә мәдрәсә фәалијјәт кәстәрирмиш. Мүасир будуглуларын әксәријјәти өз дилләрини билмир вә ја аз билирләр. һесабламалар өзләрини будуглу һесаб едәнләрин чәми 30-35 %-нин, тәхминән 3.000 нәфәрин будуг дилинә данышдыгыны кәстәрир. Бу зүмрәјә илк нөвбәдә Будуг, Дағусту, Јалаванчда јашајан будуглулар вә бир дә башга јерләрдәки орта вә јашлы нәслин нүмајәндәләри дахилдир. Кәнч нәсил вә хүсусилә, мүасир ушаглар будуг дилини билмир вә ону өҗрәнмәјә чәһд етмирләр. Тәбии ки, будуг дилинин кениш үнсийјәт вәситәси олмамасы вә һазырда будуглу аилләриндә белә там ишләнмәмәси ушагларын ону гаврамамасына сәбәб олмушдур. Мүасир будуглуларын әсас үнсийјәт вәситәси азәрбајчан, рус вә ләзки дилләридир. Будуглуларын, демәк олар ки, һамысы 2-3 дилдә, бәзиләри исә 4-5 дилдә сәрбәст данышырлар.

Мүасир будуглуларын һәјат тәрзи үмумән Азәрбајчан халгынын һәјат тәрзи илә ејнидир вә чүз'и фәргләрә маликдир. Онлар мәскунлашдыглары әразинин, кәндләрин, рајонун, зонанын адәт-ән'әнәләринә, јерли хүсусијәтләринә алышараг өз јашајышларыны буна ујғун гурмушлар. Будугда галан будуглулар ата-баба адәт-ән'әнәләрини нисбәтән мүһафизә етмәклә Шаһдаг групу халгларына мәхсүс хүсусијјәтләри даһа чох мүһафизә етсәләр дә, әтраф әразиләрә кәчәнләр истәр-истәмәз мәскунлашдыглары әразиләрдәки һәјат тәрзинә ујғунлашмалы олмушлар. Тарихән әсас мәшгулијјәти малдарлыг олан будуглулар һал-һазырда тәсәррүфатын демәк олар ки, бүтүн саһәләриндә чалышырлар. Бу илк нөвбәдә онларын мәскунлашдыглары әразинин хүсусијјәтиндән, һансы саһәдә ихтисаслашдыгындан асылыдыр. Будугда галан мүасир будуглулар јенә дә малдарлыгла мәшгул олдуғлары һалда, Губа рајону әразисиндәкилә-

рин əсас һиссəsi мейвəчилик, Хачмаз районундакыларын əсас һиссəsi исə тєрəвəзчилик сահəсиндə чалышырлар. Аран əразисинə кəчмүш будуглулар гыса мүддэт əрзиндə јерли шəраитə ујгунлашмыш, ата-баба мəшгулијјəт-ни кəнара гојуб əтраф əһали илə тəмасда јашамалы олмушлар. Бслə бир һал будуглуларын һəјат тəрзинин, адəт-ən'əнəлəринин Азəрбајчанын үмүми һəјат тəрзинə, адəт-ən'əнəлəринə ујгунлашмасына кəтириб чыхармышдыр.

Будуглулары, слəчə дə, грыз вə хыналыглары этнографик бахымдан тəдгиг едən Һ.А.Гулијев Шаһдаг групна дахил олан халгларын тарихи кечмиши, мүасир һəјат тəрзлəri, мəшгулијјəти, əсас јашајыш мəскəнлəri, свлəri, кəјимлəri, јемəклəri, аилə тərкиблəri, тој адəтлəri вə с. барəдə мə'лумат верир. Мүəллифин будуглуларын мүасир свлəринин этнографик бахымдан тəсвири вə тој адəтлəri барəдəки гəјдлəri даһа чох мараг догурур вə онлара мəхсус етник чəһəтлəri мүəјјəнлəшдирмəјə имкан јарадыр (64). Һ.А.Гулијевин тəдгигатындан сонра кəчən 30 илдə будуглуларын һəјат тəрзиндə јəни чəһəтлэр мəјдана кəлдији шүбһə доғурмур. Одур ки, будуглуларын, һəмчинин Шаһдаг группу халгларынын этнографик вə јурдларынын археоложи бахымдан тəдгиги алимлəримизин гаршысында дуран үмдə мəсəлəлəрдəндир.

Һал-һазырда будуглуларын јашајыш свлəрини азəрбајчанлыларын вə дикəр етник группара мəхсус свлəрдən кəклү сурəтдə ајырмаг мүмкүн дејилдир. Онларын свлəri дикəр свлəрлə ејни гурулушда, формада тикилир, дахили тəртибаты нəзəрə чарпачаг дəрəчəдə фəрглənмир вə харичи кəрүнүшүнə кəрə дə "будуглу еви" кими сечилмир.

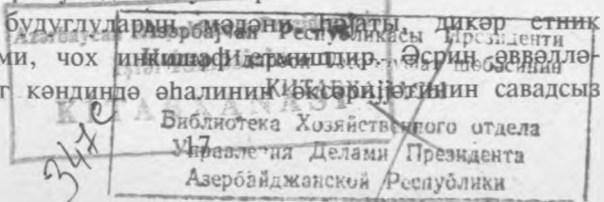
Будуглуларын аилə тərкиби чохушаглы олмасы илə сечијјəлəнир. Будуглу аилəлəриндə һəрмəт вə сһтирам, бəјүјə гаршы јахшы мүнəсибəт мөвчуддур. Будуглу аилəлəri өз мəһкəмлији илə дə сечилир. Тарихən мөвчуд олмуш ики вə чохарвадлыг мүасир будуглу аилəлə-

риндə нəзəрə чарпмыр вə демəк олар ки, арадан чыхмышдыр. Будуглуларда арвад бошамаг демəк олар ки, дəбдə дејил: онлар мүстəсна һалларда, нəсил артымы олмадыгда арвады бошајыр вə ја ону сахламаг шəртилə дикəр гадынла свлəнирлэр. Будуглулар əсасən өз араларында гоһумлуга үстүнлүк верирлэр, лакин гарышыг никаһлар да аз дејилдир вə кетдикчə чохалыр. Онлар азəрбајчанлылар, лəзкилэр, грызлар, һапутлар, хыналыглар, чəклэр, татлар, руслар вə с. халгларла гоһум олмагы ади һал һесаб едирлэр.

Будуглулар, дағ əразисиндə јашајанлар кими, шəхси əламəтлəri, хүсусијјəтлəri, хасијјəтлəri илə сечилирлэр. Гонагпəрвəрлик бу јерлəрин əһалиси үчүн ən сечијјəви чəһəтдир. Кəркəмли алим Б.Ə.Будаговун хатирəлəриндən: "Будуглу һачы əми тəбиəтən јахшы инсанды. Һəдсиз дəрəчəдə гонагпəрəстди. Үмүмијјəтлə, будугчамаатынын һамысы гонагпəрвəрдилэр. Бу барəдə һачы əминин јери исə хүсусијди" (54, с.108). Будуглуларла вə Будуг кəнди илə тəмасда оланларын сон сөзү мəһз бу шəкилдə үмүмилəшə билэр. Һəгигəтən дə, Будуг əһалиси өз гонагпəрвəрлији илə сечилир. Бунула белə, будуглуларын давранышында мүəјјəн түндлүк, мəғрурлуг һисс олунур. Мүсаһиби илə дил тапмага чалышмадан һəр бир ишин ганун чəрчивəсиндə һəллинə сə'ј кəстəрмəк əксəр будуглулара хас əламəтлəрдəндир; буна кəрə дə, онлары чох һалларда "тəрс будуглу" адландырырлар. Əслиндə, будуглулар дənмəзлији, сөзүнүн саһиби олмалары илə даһа чох характерикдирлэр; "будуглу сынар, амма əјилмəз" мисалы да бурадан јаранмышдыр.

Будуглуларын орта јаш сəвијјəsi дикəрлəриндən чох фəрглənмəсə дə, онларын арасында узун өмүрлүлэр аз дејилдир. Чəдвəлдən кəрүндүјү кими, 1991-чи илдə 100-дən артыг будуглу 75-100 јашларында, 7 будуглу исə 100-дən јухары јашда олмушлар.

Мүасир будуглуларын мөдəни һəјаты, дикəр етник группар кими, чох инкышадлəри мөвчуддур. Əсрин əввəллəриндə Будуг кəндиндə əһалини кəксəријјəтинин савадсыз

олдугуну, кендин танынмыш бөллөрүнүн бслә әрйзәә имза ата билмәмәләрини нәзәрә алсаг, һал-һазырдакы мөдәни инкишаф будуглуларын бу саһәдә реал нәтичәләр әлдә етдикләрини кәстәрир. Будуглулар хусуси әлифбаја вә јазылы әдәбијјата малик дејилләр. Онларын әксәријјәти әзәрбајчан дилиндә тәһсил алып. Рус вә ләзки дилләриндә охујан будуглулар да мөвчуддур. Һал-һазырда будуглуларын, демәк олар ки, һамысы савадлыдыр вә јазыб-охумағы бачарыр. Тәк-тәк савадсыз будуглулар јашлы нәслә мәнсубдурлар. Бунунла белә, будуглуларын, хусусилә будуглу гызларын али тәһсилә јијәләнмәләри үмуми характер алмамыш вә бу ишә хусуси чәһд кәстәрилмир.

Мүасир будуглулардан јүзләрлә али тәһсилли мүтәхәссисләр мөвчуддур вә онлар үмуми әһалинин - бүтүн будуглуларын тәхминән 5 %-ни тәшкил едир. Бунларын арасында мүәллимләр, агрономлар, мүһәндисләр, һәкимләр, игтисадчылар, һүгүгшүнаслар әсас јер тутурлар. Онлар әсасән Губа-Хачмаз зонасында тәсәррүфатын мүхтәлиф саһәләриндә ишләјирләр. Онларча будуглу Республиканын елми мүәссисәләриндә, али мәктәбләриндә чалышыр, елми адлара, дәрәчәләрә, һәрби рүтбәләрә лајиг көрүлмүшләр. Онларын арасында елмләр доктору, физика, ријазиијат, һүгүг, тарих, фәлсәфә, педагогика, кәнд тәсәррүфаты үзрә елмләр намизәдләри мөвчуддур. Әзәрбајчанын мәркәзи органларында, һәрби, инзибати вә рајон тәшкилатларында, дәвләт тәһлүкәсизлик комитәсиндә, халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә чохла будуглу мүтәхәссисләр чалышыр.

II ФӘСИЛ

БУДУГЛУЛАРЫН ЕТНИК МӘНСУБИЈЛӘТЛӘРИ БАРӘДӘ ДУШҮНЧӘЛӘР

Һәлә кечән әсрдә рус мә'мурларынын Губа гәзасынын даглыг әразисиндә јашајан гәбиләләрин етник мәнсубијјәтләри барәдә вердикләри мә'луматда кәстәрилир ки, бу гәбиләләрлә тәмасда олан бүтүн јерлиләрин фикринчә хыналыглылар хусуси халгдыр, грыз, чәк вә һапутлулар арасында мүәјјән фәргләр мөвчуддур вә бә'зиләри тәрәфиндән ејни бир халг һесаб олунурлар вә "нәһајәт, үчүнчү фәргләнән халг, шүбһәсиз будуглулардыр" (104, с.97). Әсримизин әввәлләриндә М.Г.Вәлијев (Баһарлы) будуглулары "хусуси-Гафгаз халглары" аиләсинә дахил едәрәк јазырды ки, будуглуларын, сләчә дә, грыз, чәк, хыналыг вә һапут етник групларынын ләзки халглары илә јахын гоһумлулары мүәјјәнләшдирилмәмишдир (56, с.57-58). "Будуг" ојкониминин мә'насынын будуглуларын өзләринә белә мә'лум олмадығыны гејд едән Г.А.Гејбуллајевин фәрзијјәсинә көрә, будуглулар бу јерләрә Шәки-Загатала зонасындан көчмүш вә хыналыг вә грызлар кими, Албанијанын Бед (Бех, Бис) вилајәтиндән кәләнләр сырасына дахилдирләр (59, с.93.). "Будуг" сөзү гәдим түрк дилләриндә "дәлиганлы, һирсли, нәһс" (97, с.1861), "бојаг" (Тува дилиндә), "будаг", "рәнк" (Тофалар дилиндә - 69,с.301,307,308) вә с. мә'налар кәсб едир. Лексик тәркибинә көрә бу сөз "буд" вә "уг" (ог) олмагла ики һиссәдәң ибарәтдир. "Буд" сөзүнә Будуг илә јанашы Буддизм дини тә'лиминин, бир сыра гәбилә адларынын (будиләр, будинләр), топонимләрин (Буд вә Будин адалары, Будун, Будапешт шәһәрләри, Султан Буд тәпәси вә мешәси, 115,с.3), фамилија (Будагов, Будогов - 75,с.3) вә шәхс адларынын (Будаг,

Һади-Буда - 115, с.3) төркибиндә төсадүф едилир. Бә'зи мұлаһизәләрә көрә, Будуг сөзүнүн хыналыглар төрәфиндән "Будог" шәклиндә сәсләнмәси дә әбәс дејилдир вә бу вариантда "Буд" көкүнә әләвә олунмуш "ог" шәкилчиси "оғузларла әлагәдар олуб" (107,с.4), "Оғул, халг, тајфа" мә'насыны билдирир. "Будуг" ојконимини "дик јердә һәјат", "төпәдә һәјат" мә'насында изаһ етмәк вә бунун кәндин чоғрафи мөвгејинә там ујгун кәлдијини тәсдиг етмәк тәшәббүсү дә едилмишдир (87, с.5-6). 1938-чи илдә Будуг вә Шудуг кәндләриндә е'замијјәттә олмуш көркәмли археолог И.Чәфәрзадәнин јаздыгына көрә, будуглулар өзләрини "Будуг" адлы бир кишинин өвладлары - хәләфләри һесаб едирләр (65, с.12). Мүәллиф Будуг кәндинин мејдана кәлмәсини Шудуг илә бағлајан рәвајәт барәдә јазыр: дејиләнләрә көрә, Шудуг вә Будуг адлы ики тардаш Чан-Гардаш ады илә танынан әразидә јерләшмиш на'мәлум бир кәнддә јашајырмышлар. Күнләрин бир күнү бу кәндин сакинләри дүшмән һәмләсинә мә'руз галырлар вә ганлы вурушма баш верир. Кәндин бир гадыны гардашынын ағыр јараланаараг чан әсрдијини көрүб дејүш мејданына кирир вә "Чан-гардаш" дејиб ону гучаглајыр. Онларын һәр икиси чамаатын көзү гаршысында даша дөнүрләр. Һәмин јерин - "Чан-Гардаш" адланмасынын сәбәби дә елә бу һадисә имиш. Чан-Гардаш дашы 30-чу илләрә кими јерли әһали арасында мүгәддәс һесаб олунурду (65, с.13). Һәмин һадисәдән сонра Будуг вә Шудуг кәнддән көчүрләр: онлардан бири Гарачај вадиси боју дүшәрәк индики Будугун јериндә кәнд салыр, дикәри исә даһа узага кедир вә дағәтәји әразидә јерләшән Бад (Бәд) кәндинин јанындакы мешәдә мәскән салыр вә Шудуг кәндинин әсаыны гојур.

Арашдырычылар Будугун тајфа ады олдуғуну вә Һеродотун адыны чәкдији "буди"ләрлә әлагәсини (115,с.3), Страбонун хатырлатдыгы Гафгаз Албанијасы әразисиндәки 26 тајфадан бири олдуғуну (48,с.18), ләзки, рутул, сахур, хыналыг, грыз вә с. тајфаларла бирликдә гәдим

ләгләри тәмсил едәрәк онларла үмуми мәншәјә малик олдуғларыны (49,с.137; 117,с.65-66; 74, с.89) вә һәтта, Алтајдан көчүб кәлдикләрини (58,с.5) дә гејд етмишләр. Көрүндүјү кими, Будуг вә будуглуларын етник мәнсубијјәтләри мұхтәлиф вә бир-биринә зидд мөвгеләрдән изаһ олунур вә бу тәбии һал кими гәбул едилмәлидир.

Будуглуларын етник мәнсубијјәтләри барәдә охучуларын диггәтинә чатдырачағымыз мұлаһизәләри, дүшүнчәләри ирәли сүрәркән илк нөвбәдә тарихи фактлар вә онлардан доган мәнтиги нәтичәләрә әсасланмаға чалышмышыг. Мәсәләнин маһијјәтинә кечмәздән әввәл гејд едәк ки, бизим дүшүнчәләримиз һеч дә дөбдә олан түрк төмајүлүнүн мүәллифә тә'сиринин нәтичәси дејил, садәчә олараг, тарихи фактлар елми вә мәнтиги бахышын мәһсулудур.

Мә'лумдур ки, "Будуг" ојконими будуглулар гоншу халглар, етник групплар төрәфиндән верилмиш аддыр. Будуглулар исә өзләрини "будуг" вә ја "будуглу" дејил, "буда" адландырырлар. Инди исә "буда" кәлмәси барәдә: XIII-XIV әсрләрин көркәмли тарихчиси, дөвләт хадими, һәкими Фәзлуллаһ Рәшидәддинин "Чаме өт-төварих" (Тарихләрин топлусу) әсәриндә "Будат" адлы гәбилә мөвчуддур. Мүәллиф һәмин гәбилә барәдә ашағыдакы гыса мә'луматы верир: "Будат гәбиләси. Бу гәбилә Тумбине ханын 5-чи оғлу Бат-Кулкинин нәслиндән шахәләнмишдир (гола ајрылмышдыр). Чинкиз ханын дөврүндә онларын башсычы Уридај иди. (Чинкиз хан) Тајчиут (гәбиләси) илә вурушдуғу вахт, онлар (будатлар) онунла (Чинкиз ханла) мұттәфиг идиләр вә онун гошунуна бирләшмишдиләр. Онлардан (будатлардан) чохлу әмирләр олмуш вә вардыр, лакин һал-һазырда (адлары) мә'лум дејил, вәссәлам" (98, с.193). Рәшидәддинин мә'луматында диггәти чәлб едән әсас сөз "будат" кәлмәсидир. Мүәллифин гәбилә ады кими сәсләндирдији "будат" сөзү илә мүасир будуглуларын өзләринә вердикләри ад - "буда" кәлмәси ејни сәсләнир вә бу ејнилик

бизи будуглуларын этник мәнсубијјәти барәдә ашағыда-
кылары сөјләмәјә сөвг едир.

Билиндији кими, һәр бир халгын, этник групун өз-
өзүнә вердији ад онун этник мәнсубијјәтини мүүјјәнләш-
дирмәкдә әсас кәстәричи һесаб олунур. Мәсәлән,
будуглуларын јахын гоншулары - хыналыгылар өзләри-
ни "катид" (кат + ид-мәнсубијјәт шәкилчиси), өз кәнд-
ләрини исә "кетш" адландырырлар. Көрүндүјү кими, һәр
ици сөзүн тәркибиндә "кет" вә ја "кат" этноними вар,
бу исә хыналыгыларын гәдим мәнбәләрдә хатырланан
"кет" (гат) албан тајфаларындан олдугуну кәстәрир (59,
с.90-91). Будуглуларын диқәр гоншулары - һапутлулар
өзләрини "һер", грызлылар исә өз кәндләрини "һерез"
(һерләрин јери) адландырырлар. һәр ици сөзүн тәрки-
биндә "һер" кәлмәсинин олмасы Г.А.Гејбуллајевә һәмин
етник групларын Гафгаз Албанијасынын шимал-шәргин-
дә мөвчуд олмуш "һәр" гәбиләсиндән олдугларыны сөј-
ләмәјә әсас вермишдир (59, с.91-93).

Ејни үсулу, принципи будуглулар да аид етмәк геј-
ри-мәнтиги һесаб олунмамалыдыр. Гејд едилдији кими,
мүасир будуглулар өзләрини, еләчә дә, кәндләрини "Бу-
дад", дилләрини исә "будад мез" (будану мез) адланды-
рырлар. Көрүндүјү кими, бүтүн һалларда "будад" сөзү
хатырланмагдадыр. Будад этнониминин Рәшидәддинин
әсәриндә хатырланан гәбилә ады - "будат" илә там еј-
нилији ("Т"-нин "Д"-јә кечмәси ади фонетик һалдыр)
будуглуларын һәмин гәбиләнин давамчылары олдуглары-
ны сөјләмәјә имкан јарадыр вә мүасир будуглуларын
ХІІІ әсрин биринчи јарысында Азәрбајјана кәлмиш
түрк-монгол гәбиләләриндән олдугуну кәстәрир.

"Будад" кәлмәсинин морфоложи тәһлили вә "Будат"
гәбиләсинин этник мәнсубијјәтинин мүүјјәнләшдирилмәси
ирәли сүрүлмүш мүддәанын әсасландырылмасына јардым
етмиш оларды. "Будад" сөзү дә "будуг" кәлмәси кими
ици һиссәдән ибарәтдир: "буд" вә "ад". Бунлардан би-
ринчи һиссә - "буд" - көк, икинчи һиссә - "ад" исә
мәнсубијјәт шәкилчисидир вә Азәрбајјан дилиндәки

"лы,ли,лу,лү" шәкилчиләрини әвәз едир. Мүасир будуг
дилиндә Азәрбајјан дилиндәки мәнсубијјәт шәкилчиләри
ксниш шәкилдә ишләнилир вә өзүнә вәтәндашлыг һүгү-
гу газанмышдыр. Бунунла белә будуг дилиндә ајры-ајры
сөзләрә әләвә олунан "ад, ед, уд, үд" шәкилчиләри дә
Азәрбајјан дилиндәки "лы,ли,лу,лү" шәкилчиләри кими
мәнсубијјәт мә'насы кәсб едир. Мисал олараг ашағыдакы
сөзләрә диғтәт јетирәк: кумад - кум+ад - кәндли; кумуд
- кум+уд - кәндли, кәндә мәхсус; јерфад - јерфи+ад -
јерфили; чәкад-чәк+ад-чәкли; гарганчад - гарган+ч+ад-
гархунлу; гарагызчад-гарагыз+чад - гарагызлы; һапутад-
һапут+ад - һапутлу; сунчукумуд - сунчукум+уд - бир-
кәндли; чербед - чер+б+ед - түрклу; геред - гер+ед -
грызлы; һеред - һер+ед - һапутлу вә с. Бу бахымдан
"будад" сөзү дә "буд" этнониминин "ад" мәнсубијјәт шә-
килчиси илә бирләшмәсиндән (буд+ад) ибарәт олуб
"Будлу", "Буда мәнсуб олан" мә'насыны верир.

Бурадан мәнтиги суал мејдана чыхыр: нә сәбәбә Рә-
шидәддин бу гәбиләнин адыны "Буд гәбиләси" кими де-
јил, "Будат гәбиләси" шәклиндә верир? Зәннимчә, бу
һал Рәшидәддини Буд гәбиләсинин дилини билмәмәси
илә дә әләғәдар ола биләр. Ола билсин ки, һәмин тај-
фанын нүмајәндәсини мүтәрчим васитәсилә данышдыран
мүәллиф онун кимләрдән, һансы гәбиләдән олдугуну со-
рушдугда "будат" (јә'ни будлу) чавабыны алмыш вә елә
күман етмишдир ки, "будад" сөзү елә гәбиләнин адыдыр
вә һәмин гәбиләнин бу адла - "Будад гәбиләси" кими
гејдә алмышдыр.

Фәзлуллаһ Рәшидәддин көчәри түрк халгларынын
тәснифатыны верәркән "Будад гәбиләси"ни "Гәдим вахт-
ларда монгол ләгәби дашыјан түрк гәбиләләриндән Ни-
рун түркләри" сырасына дахил едир (98, с.178,193).
Мүәллифин мә'луматына әсасән онун хатырладыгы гәби-
ләләри ашағыдакы шәкилдә группашдырмаг олар:

Көчәри түрк-монгол гәбиләләринин
көстәричиси

Оғуз вә 24 гәбилә	Һал-һазырда монгол адланан түрк гәбиләләри	Өз һөкмдарла- ры вә башчы- лары олмуш түрк гәбиләләри	Гәдим вахтларда мон- гол ләгәби дашыјан түрк гәбиләләри	
			Дарлекин	Нирун
1	2	3	4	5
Ујғур	Чәләјир	Кераит	Урјангат	Катакин
Канглы	Сунит	Најман	Кунгират	Салчиут
Гыпчаг	Татар	Онгут	Урнаут	Тајчиут
Карлут	Мекрит	Тангут	Хушин	Харатаган
Калач	Курлаут	Ујғур	Сулдус	Сичнут
Агачери	Таргут	Бекрин	Индуркин	Чинос
Оғузун 6 оғлу вә сәләфләри	Ојрат	Гырғыз	Бајаут	Нијакин
	Баргут	Карлук	Кингит	Урут
	Кори	Гыпчаг		Мангут
	Тулас			Дурбан
	Тумат			Баарин
	Булагучин			Барулас
	Керемучин			Хадаркин
	Урагут			Чорат
	Теленгут			Б у д а т
	Куштеми			Дуклат
	Урјанкат			Јусут
	Курган			Сукаи
	Сакаит			Кунгијат

Тәснифатда садаланан гәбиләләрин адларына диггәт јетирсәк онлардан бир гисминин монгол јүрүшләри дөврүндә Азәрбајчана кәлиб мәсқунлашдыгларынын вә заман кечдикчә јерли әһалијә гарышараг тарих сәһнәсиндән силинсәләр дә, Азәрбајчанын мүхтәлиф топонимләриндә өз изләрини сахладыгларынын шаһиди оларыг. Тәдгигатчыларын гејд етдикләринә көрә, Рәшидәддинин әсәриндә хатырланан сукаит, кингит, чорат, ујрат, танкит, сунит, чиркин, елчикин, карык, канглы, каркын, чәлаир, ојрат, елет, дорбет, хартакан, курган, татар, онгут, долан вә тамгалык кими түрк-монгол етонимләри (гәбилә адлары) Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндәки Сумгајыт, Күнкүд, Чорат, Оријад, Тангыт, Зунуд, Чиркинли, Елчиганчај, Горуглу, Ганлы, Гархун, Чәләјир, Әләт, Дорбәтли, Аракәнд, Хартаган, Гурган, Татар, Онгутлу, Доланлар, Огрукәнд вә Дамгалыг кими топонимләрдә (јер адларында) өз адларыны, изләрини мүһафизә етмишләр (59, с.58-59). Зәннимчә, Рәшидәддинин "чорат" гәбиләси илә јанашы хатырладыгы "будат" гәбиләсинин дә изини индики "Будад" (Будуг) топониминдә ахтармаг мәнтиги оларды. Әкс тәгдирдә, "будат" гәбиләсинин һеч бир из бурахмадан тарих сәһнәсиндән силиниб кетдијини гәбул етмәк мәчбуријјәтиндә галырыг ки, бу да шүбһә доғурур. Белә ки, монгол јүрүшләри дөврүндә Азәрбајчана кәлмиш гәбиләләрин, о чүмләдән, будат гәбиләсинин сонралар бурадан чыхыб кетдији, өз көһнә јурдларына гајытдыглары барәдә тарихи фактлар мәвчуд дејилдир. Әксинә, Рәшидәддин XIII-XIV әсрләрин астанасында, јә'ни будатлар Азәрбајчана кәлдикдән тәхминән 50 ил сонра јазыр ки, һал-һазырда өлкәдә будатлардан чохла әмирләр вардыр (98, с.193). Монголларын бир гисминин XVII әсрә гәдәр Дағыстанын гәрбиндә - Кајтагда мәвчуд олмалары, бөјүк бир гисминин XIX әсрә гәдәр Әфғаныстан әразисиндә өз дилләрини сахламасы (98, с.29), XX әсрин әввәлләриндә Муған чөлүндә монголларын галыгларынын, Астрахан чөлләриндә 140 минә гәдәр монголларын - калмыкларын ол-

масы (122, с.41) və с. барədə фактлара да тәсадүф олунур. Демәли, Будат гәбиләси дә башга гәбиләләр кими мәскунлашдыглары әразидә галмышдыр.

Билиндији кими, түрк-монгол гәбиләләри Азәрбајчан-да тутдуглары әразиләрдә мәскән салараг отураг әһалини сыхышдырсалар да, онларла гәјнајыб-гарышмыш və тәдричән јерли әһали арасында әријиб кетмишләр. Лакин бу просесдә тәрәфләрин бир-биринә гаршылыглы тә'сири олмушдур. А.А.Бартолдун гәјд етдији кими, монголлар Гафгаз халгларынын дилләринә тә'сир кәстәрмиш və ја өзләри јерли дилләрин тә'сиринә мәр'уз галмышлар (53, с.369). Азәрбајчанда мәскунлашмыш түрк-монгол гәбиләләринин сон нәтичәдә һамысынын Азәрбајчан дилиндә данышмалары буна сүбутдур. Будат гәбиләсини бу просесдән ајырмаг гәјри-мәнтиги оларды. Зәннимизчә һәмин гәбилә мәскунлашдыгы әразиләрдәки Дағыстан дилләринин тә'сиринә мәр'уз галмыш və нәһајәт, будат гәбиләсинин өз дилинин јерли дилләрлә чулгашмасы нәтичәсиндә мүасир будуг дили мејдана кәлмишдир.

Будуглуларын антроположи әләмәтләри дә диггәти чәлб едир. Һәлә 1928-чи илдә Н.И.Ансеров будуглулары антроположи бахымдан өјрәнмиш və бу саһәдә чохлу материал топламышдыр (бах: 129, с.1). Тәәссүф ки, алимин материаллары јоха чыхмышдыр. Бунунла белә, онун хыналыглылар və грызлар барәдәки тәдгигатында кәстәрилер ки, Дағыстан və Азәрбајчанын гоншу әразиләриндәки әһали әсас е'тибарилә Гафгаз антроположи типинә мөхсүсдур. Мүәллифин Гафгаз типинә аид етдији халглар (хыналыглылар, грызлар, күрәләр, даркинләр, самурлар, јәһудиләр, татлар) сырасында будуглуларын адынын чәкилмәмәси (50, с.18-19) мараг доғурур. М.Ихилев исә ләзки групу халгларынын мәншәјинә даяр тәдгигатына нәтичә вурараг белә гәнаәтә кәлир: "Ләзки, табасаран, рутул, сахур və агуллар хыналыг, удин' və грызларла бирликдә јахын гоһумлуг мүнәсибәтиндә олан халглардыр və Чәнуби Дағыстанын və она гоншу олан Азәрбајчанын ән гәдим сакинләридиләр"

(74,с.105). Мәнтиги суал мејдана чыхыр: мүәллиф нәдән еһтијат едиб будуглулары өз сијаһысына салмајыб? Р.М.Гасымова Азәрбајчан халгыны антроположи бахымдан тәдгиг едәрәк гаршысына үч элементин - антик Мидија әразиси илә бағлы чәнуб мәншәли элементин, гәдим Албанија илә бағлы мөхсүси Гафгаз элементинин və Шәрг мәншәли элементин - монголоидләрин Азәрбајчан халгынын тәшәккүлүндәки хүсүси чәкисини, јерини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди гојмушду. Мүәллиф өз тәдгигатлары нәтичәсиндә белә гәнаәтә кәлир ки, үмумијјәтлә кәтүрүлдүкдә монголоидләрин Азәрбајчан халгынын тәшәккүлүндә јери чүз'и олмушдур (76,с.4-5). Бу һал антроположи бахымдан кәлмәләрин сајча онлардан чох олан јерли әһали арасында әријиб кетдикләрини кәстәрир (76, с.53). Бунунла белә, о јазыр ки, азәрбајчанлы ушагларын антроположи бахымдан мүфәссәл тәдгиги və онларын диқәр етник группардан олан ушагларла (мәс.: татларла) мүгајисәси, бә'зи јерләрдә (мәс.: Гах рајонунда) монголоид элементләринин мөвчүдлүгүнү билдирир (76, с.6). Будуглулар исә, Р.М.Гасымованын фикринчә, антроположи бахымдан хүсүси јер тутурлар. Будуглуларын физики типләри - хүсүсијјәтләри онлары "Каспи антроположи типинин" демәк олар ки, бүтүн элементләринә малик азәрбајчанлылар (Азәрбајчанын мәркәзи рајонларында јашајан азәрбајчанлылар) јахынлашдырыр (76, с.46-47). Мә'лум олдуғу кими, Каспи антроположи типини Европа иргинин Һинд-Аралыг дәнизи шахәсинин мөһәлли вариантыдыр. Каспи типинин характерик әләмәтләри азәрбајчанлылар, татлар, күрдләр, гисмән дә талышлар, б у д у г л у л а р, мүәјјән дәрәчәдә исә удинләр үчүн сәчијјәвидир. Каспи антроположи типинә дахил олан түркмәнләр исә азәрбајчанлылардан монгол иргинин зәиф тә'сири илә фәргләнирләр. Буна көрә дә, Каспи антроположи типини ики јерә - гәрб və шәрг вариантларына ајрылыр (43, с.291). Будуглуларын антроположи бахымдан аз-чох монгоид әләмәтләрини мүһафизә етмиш Каспи антроположи типинә дахил олмасы və Да-

гьстан халгларындан фэрглэямэси онларын Рəшидэддин тэрəфиндөн хатырланан "Будат гəбилəси" илə əлагəсинин реаллыгына ишыг сачыр.

Академик В.В.Бартолдун гəјдинə кərə, XIII əср мұəлифи Ибн əл-Əсир' оғузлары "бузуг" вə "учуг" адлы ики гəбилəјə бөлүр (52,с.577, 582). Рəшидэддин исə Оғузун 6 оглундан үчүнүн "Бозуг", үчүнүн исə "Учуг" адландыгларыны жазыр (98, с.87). Бурада дигтəти чəлб едөн əсас мəсəлə "Бузуг" сөзү илə мұасир "Будуг" ојкониминин тəхминən ејни сəслəнмəсидир. Белə ки, бу сөзлəрин əрəб əлифбасы илə жазылышында да јəканə нəгтə фəрги мөвчуддур. Белə јахынлыг, елəчə дə, Будугун Шудуг адлы гардашы олмасы барəдə рəвəјəт (бах: с.20) истəристəмəз охучуну һəмин сөзлəрин тарихи əлагəлəри барəдə дүшүнмəјə вадар едир.

Даһа бир мəсəлəјə дигтəт јетирək: Будат гəбилəси вə үмүмijјəтлə, монгол-түрк гəбилəлəри Азəрбајчанда бош саһəлəрдə мəскən салмыш вə јə мөвчуд јашајыш мəскəнлəринə саһиб олмушлар? Бизчə, икинчи вариант даһа доғру һесаб едилмəлидир. Белə ки, əввəлən М.Г.Баһарлынын гəјд етдији кими, Азəрбајчана кəлмиш түрк-монгол гəбилəлəри өз нəсиллəринин, мəнсуб олдуғлары бу вə јə дикəр гəбилəнин адыны ајры-ајры кəндлəрə вермəклə əбəдилəшдирмишлəр (56, с.45). Икинчиси, галиб гошун һиссəлəринин мəғлуб тэрəфин јашајыш јерлəрини зəбт етмəси ади һалдыр. Нəһəјəт, будугун бир јашајыш мəскəни кими түрк-монгол јүрүшлəриндөн чох-чох əввəллəр мөвчуд олмасы шүбһə доғурмур; Будуг јастанында Күлхана (Күлəхана) адлы карст мағарасынын вə Гарачајын сағ саһилиндə јерлəшөн Əнбərə дағында инсан əли илə јонулмуш ики мағаранын - Гошамағаранын мөвчудлуғу (86, с.4) һəмин əразилəрдə ибтидаи инсанларын јашадығындан хəбər верир. Көрүнүр, Будат гəбилəси бу əразијə вə јашајыш мəскəнинə кəлдикдөн сонра кəндə өз адларыны вермиш вə јə кəнд тəдричөн онларын ады илə "Будуг" кими танымаға башламышдыр. Һəмин просесин башға јерлəрдə дə баш

вермəси фикримизи тəсдиг едир; билиндији кими, Чорат кəндиндə һал-һазырда мөвчуд олан мəсчид 1012-чи илдə (402 һичри) инша олунуб. Демəли, бу кəнд башға адла монгол јүрүшлəриндөн бир нечə əср əввəл вар имиш. Монгол јүрүшлəри дөврүндə Азəрбајчана кəлмиш Чорат гəбилəси исə һəмин кəнди зəбт едиб бурада јашамаға башламыш вə заман кечдикчə кəндин əввəлки ады унудуларағ "Чорат" кими танынмышдыр. Бəллидир ки, чоғрафи адлар тарихən инкишаф едир вə онларын мөншəји һəмин јердə мəскунлашмыш халгларын ичтимаи һəјаты вə диллəри илə сых əлагəдардыр. Мин иллəр əрзиндə тарихи шəраит дəјишдијиндөн, мұхтəлиф халглар вə диллəр бир-бирини əвəз етдијиндөн һеч бир өлкəдə јекнəсəг чоғрафи номенклатура јохдур (89, с.405).

Будуглуларын сон вахтлара кими кечирдиклəри кəчмə һəјат тəрзи, будуг дилиндə ишлəдилən бир сыра сөзлəрин (мəс.: - вис - булаг, пака - сабаһ) Уралда, Шимал-гəрби Русија дүзəнликлəриндə вə Орта Асијада јашајан бə'зи халгларын диллəриндə ејни мə'на кəсб етмəси, өзлəрини "кетш" адландыран хыналыгларын Јенисəј чајы һөвзəсиндəки Курəјка кетлəри илə əлагəлəри (86,с.4), будуглуларын Алтајдан кəчүб кəлдиклəри (58,с.5) барəдəки фəрзијјəлəр дə ирəли сүрүлмүш фикрин һəгигилијинə инамы артырыр. Унутмағ олмаз ки, еһтимал дахилиндə олан бир ишарты, рəвəјəт, фəрзијјə, мұлаһизə вə с. бə'зən там бир елми һəгигəтдөн хəбər верир.

III ФӘСИЛ

БУДУГЛУЛАР БАРӘДӘ ТАРИХИ МӘ'ЛУМАТ

Илк гајнаглар
вә арашдырмалар

Будуглуларын кечмиши барәдә тарихи әдәбијјатда мұхтәлиф гејдләрә тәсадүф олунур. Көстәрилдији кими, онлары будиләрлә, албан тајфалары илә, легләрлә вә с. әлагәләндириләр. Әлбәттә, бу, хошакәлән һалдыр вә будуглуларын гәдимлијини көстәрир. Бунунла бәрәбәр, тарих тарихи фактлара әсасландыгда даһа инандырычы олур, реаллыг кәсб едир. Будуглуларын будиләр, албанлар, легләр вә с. илә әлагәси исә, зәннимизчә, конкрет тарихи фактлар әсасында ирәли сүрүлмәмиш мұлаһизәләрдән башга бир шеј дејилдир. Будуглуларын 451-чи илдә Ермәнистанда Вардан Мамиконјанын башчылығы илә сәсаниләрә гаршы галхмыш үсјанда иштирак етдикләри һагда гејдләр дә (99,с.8) шүбһә доғурур. Мә'лум олдуғу кими, сөһбәт бу үсјанда үмумијјәтлә албан тајфаларынын иштиракындан кедир вә онларын арасында мөһз будуглуларын да олдуғу барәдә дөғиг фактлар мөвчуд дејил.

Будуглулара даир һәләлик әлдә олан илк тарихи факт XIII әсрин сонларына аиддир. Гејд едилдији кими, Фәзлуллаһ Рәшидәддинин "Чаме әт-төварих" әсәриндә "Будат" гәбиләси барәдә мә'лумат верилир вә бу гәбиләнин будуглуларла әлагәси ирәлидә арашдырылмышдыр. Будуглуларла бағлы илк рәсми сәнәд исә 1607-чи илдә Сәфәви һөкмдары I Шаһ Аббас төрәфиндән верилмиш фәрмандыр (119). Будуг вә будуглулар барәдә 18-19-чу әсрин әввәлләриндә верилмиш Губа ханларынын - Һәсәнәли ханын (120), Фәтәли ханын, Шејхәли ханын (111)

фәрманлары хусуси әһәмијјәт кәсб едир вә Будугун тарихинин арашдырылмасында мұһүм јер тутур. XVIII әсрин рус мұәллифләри И.Г.Гербер (60) вә Ф.Ф.Симоновичин (102) тәсвирләриндә вә сләчә дә, А.А.Бакыхановун "Күлүстани-Ирәм" әсәриндә Будуга вә будуглулара мұәјјән јер верилмишдир.

Будуг барәдә XIX әсрә даир јүздән артыг архив сәнәди мөвчуддур. Бу сәнәдләр, Азәрбајчанын шимал һиссәсинин Русијаја илһагы илә әлагәдардыр. Азәрбајчанын тәбиин шәраити, чографи-стратежи мөвгеји, тәсәррүфаты, әһалиси, адәт-ән'әнәләри вә с. барәдә әтрафлы мә'лумат әлдә етмөјә чан атан Чар һөкүмәти јерләрдә дөғиг арашдырмалар апарыр, башга гәзаларла јанашы Губа гәзасынын бүтүн јашајыш мәскәнләри һагда мұхтәлиф статистик мә'луматлар, арајышлар төртиб едирдиләр. Бу бахымдан 1828-1831-чи илләрдә Губа коменданты олмуш Ф.А.Шнитниковун "Губа әјаләтинин тәсвири", В.Легкобытовун "Губа әјаләти", 1831-1873-чү илләрдә Губа гәзасында апарылмыш мұхтәсәр (камерал) сијаһыјаалма, 1870-чи илдә төртиб олунмуш "Русија империјасы јашајыш јерләринин сијаһысы" вә с. материаллар даһа чох әһәмијјәт кәсб едир. Камерал сијаһыјаалмаларда Будуг кәндинин мұхтәлиф дөврләрдәки әһалиси - онларын сајы, ичтимаи төркиби, кәндин идарәси илә мөшгул олан шөхсләр, Будугун бәјләри, руһаниләри, садә адамлары, рәнчбәрләри вә с. көстәрилир ки, бу фактлар кәндин тарихини өјрәнмәкдә әвәзсиздир. Бундан әлавә архив сәнәдләриндә Будугла әлагәдар чохлу чөдвәлләр, сијаһылар, рапортлар, әризәләр, ғышлаг вә јайлаглары, дөвләт торпаг саһәләрини, шөхси торпаг мұлкијјәтини вә с. әкс етдирән материаллар аз дејилдир. Мөвчуд сәнәдләрин арашдырылмасы Будугун XIX әср тарихини дикәр дөврләрә нисбәтән даһа әтрафлы тәдғиг етмөјә имкан вермишдир.

XX әсрә даир материаллара кәлдикдә, илк нөвбәдә әсрин әввәлләриндә Бакы Дөвләт палатасында гәбул олунмуш бир сыра гәрарлар диггәти чәлб едир. Бурада

Талыш, Зәрҗава, Падар, Сә'дан, Чираг, Баш вә Ашагы Талабы, Нүдүн вә с. кәндләрин кәлирләриндән будуглу бәйләрә файз аҗрылмасы мәсәләләри үзрә гәрарлар өз әксини тапмышдыр. 1912-чи илдә гәбул олунмуш Будуг сакини Шеҗда Дәмир оғлунун Чарханаја кәчмәси барәдә гәрар (18), 1912-14-чү илләр үзрә тәртиб едилмиш Губа гәзасына даир 3 иллик торпаг сијаһысы (19), еләчә дә, 1921-чи илдә һазырланмыш Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфаты сијаһысы (42) Будугун тарихини өјрәнмәк бахымындан аз әһәмијјәт кәсб етмир. 30 јашлы будуглу Шеҗда Дәмир оғлунун Будуг кәнд ичмасындан аиләси илә бирликдә Сә'дан кәнд ичмасынын Чархана кәндиңә кәчмәсинә ичазә верилмәси барәдә Бакы Дөвләт палатасынын гәбул етдији 11 декабр 1912-чи ил тарихли (N 88/42) гәрар бу дөврдә мұвафиг ишләрин рәсмиләшдирилмәсини кәстәрмәклә јанашы, Будуг кәнд ичмасынын тәркиби (338 тәс.), онлардан 205 нәфәр аилә башчысынын адлары, кәндиң идарәси вә с. барәдә марағлы фактлара маликдир (18). Губа архивиндә мұһафизә олунан 1936-чы илин Будуг кәнди үзрә тәсәррүфат башына китаб (39) исә кәндиң мұһарибә әрәфәсиндәки вәзијјәтини мұәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

Будугун тарихи хусуси тәдгигат объектинә чеврилмәсә дә, бир сыра үмумиләшдиричи әсәрләрдә - рус чаризминин Азәрбајчандакы мұстәмләкә сијасәтинә һәср олунмуш сәнәдләр күллијјатында (77), "Азәрбајчан тарихи"нин I чилдиндә, еңсиклопедијаларда она тохунулмушдур. Бу сәһәдә сөз демиш тәдгигатчылар сырасында мәрһум алим Әнвәр Шүкүрзадәнин әмәјини хусуси гејд етмәк лазымдыр. Мүәллиф Будуга даир өн гәдим ики сәнәди нәшр етдирмиш вә онларын шәрһини вермишдир. Будуг вә будуглуларла бағлы мұхтәлиф аспектли мәсәләләрә даир ајры-ајры фактлара М.Г.Вәлијев, И.Н.Ансеров, И.М.Һәсәнов, Ә.С.Сумбатзадә, Һ.А.Гулијев, Б.Ә.Будагов, К.Әлијев, Г.А.Гејбуллајев, Р.М.Гасымова, И.Шаһбазов, Х.Мәммәдов, Ризван вә Забит Ризвановлар вә с. мұәллифләрин әсәрләриндә тәса-

дүф олунур. Мүтәхәссисләр будуглуларын этнографик чәһәтләри (92, китабда будуглуларын XX әсрин әввәлиндә чәкилмиш шәкли верилир, с.106.), антроположи хусусијјәтләри, етник мәнсубијјәтләри барәдә мұәјјән мұлаһизәләр ирәли сүрмүшләр. Чох марағлыдыр ки, һәлә 1928-чи илдә Н.И.Ансеров будуглуларын антроположи хусусијјәтләрини арашдырмаға башламыш, бу барәдә материал топламышдыр (бах: 50,с.1). Тәәссүф ки, мұәллифин материалларыны тапмаг бизә мұјәссәр олмады. 1938-чи илдә кәркәмли археолог И.Чәфәрзадә вә епиграф Ә.Әләскәрзадә Будуг вә Шудуг кәндләриндә гыса мұддәтли с'зәмијјәтдә олмушлар. Азәрбајчан Елмләр Академијасы тарих, дил, әдәбијјат институту мадди-мәдәнијјәт шә'бәсинин тәшкил етдији һәмин експедијаһын мәгсәди кәстәрилән кәндләрин әразисиндә вә әтрафында олан тарихи - археоложи вә епиграфик аби-дәләри гејдә алмаг вә бу зона барәдә илкин тәдгигат апармаг олмушдур. И.Чәфәрзадәнин һесабаты Будугун һәмин дөврдәки вәзијјәтини өјрәнмәјә имкан верир (бах:65). Лакин тәәссүф ки, Ә.Әләскәрзадәнин һесабаты мұһафизә олунмамышдыр. 60-чы илләрин ахырларында этнограф Һ.А.Гулијев Будуг кәндиндә елми с'зәмијјәтдә олмуш вә әһалинин адәт-ән'әнәләрини, јашајыш тәрзини өјрәнмишдир. Мүәллиф өз тәдгигатларынын нәтичәләрини ајрыча мәғалә шәклиндә чап етдирмишдир (64). Гејд етмәк лазымдыр ки, будуг дили Будуг кәндиңин тарихинә нисбәтән даһа кениш арашдырылмышдыр; һәмин тәдгигатлар барәдә ајрыча бөлмәдә мә'лумат вериләчәкдир.

Тарихи сәнәдләрдән көрүнүр ки, Будуг кәнди XVI-XVII әсрләрин астанасында тијул кими Улуг Ағабәјин вә Не'мәтбәјин

ихтијарында олмушдур. 1607-чи илдә I Шаһ Аббас хусуси фәрманла кәнди дөвләт гаршысындакы хидмәтләринә вә сәдагәтинә кәрә Мәлик Ади Рустовлуја сојургал 243—3

кими верир вә о, кәнддән кәлән кәлирләрин саһибинә чеврилир. Шаһ Аббасын фәрманында бир нечә мәсәлә - илк нөвбәдә кәндин "Будуг" дејил "Берго" кими адланмасы диггәти чәлб едир. Берго кәнди Ширван видајәтинин Шабран саһәсинә аид олан Рустов бәлмәсинә дахил иди. Фәрманда кәндин ады чох ајдын охунмаса да, онун јазылыш формасы "Будуг" сөзүндән даһа чох "Берго" сөзүнә јахындыр вә Ә.Шүкүрзадәнин охудугу варианты тәкзиб етмәјә әсас вермир. Ола биләр ки, "Берго" кәндин монголлардан әввәлки ады олмуш вә Будада тајфасынын бурада мәскунлашмасы нәтичәсиндә кәнд сонралар "Будуг" ады илә танынмышдыр. Икинчи тәрәфдән Мәлик Ади Рустовлунун шәхсијјәти чидди мараг доғурур вә онун будуглу олмасы сонракы дөврүн сәнәдләри илә тәсдиг олунур; белә ки, 1874-чү илдә будуглу Мәммәд бәјин хәләфләри Бақы губернијасына әризә верәрәк Будугун онлара мөхсус олдугуну әсасландырмаг үчүн дәлилләр кәтирирләр. Иддиачылар кәстәрирләр ки, Будуг кәнди илк дөфә I Шаһ Аббас тәрәфиндән 1607-чи илдә онларын улу бабалары Мәлик Ади Рустовлуја верилиб (30, с.283). Мәлик Адинин будуглу олмасы А.А.Бакыханов тәрәфиндән дә тәсдиг олунур. Мүәллиф будуглу Мәлик Ади нәслиндән Мәммәд бәј һачы бәј оглунун 1808-чи илдә Шейх Әли хандан үз дөндәрдијини хәбәр верир (51, с.191). Көрүнүр, Рустов о дөврдә маһал мәркәзи олмуш вә буна кәрә дә, танынмыш шәхсијјәтләр, о чүмлөдән будуглу Мәлик Ади, өзләринә "Рустовлу" тәхәллүсү гәбул етмишләр. Фәрманда Будугун Мәлик Адијә сојургал кими верилдији гејд едилир. Мә'лум олдугу кими, сојургал нәсли характер дашыјан мүлкијјәт формасы иди. Одур ки, Будуг бундан сонра тәхминән 250 ил Мәлик Ади нәслиндән олан бәјләрин сәрәнчамында галмышдыр.

Будуга даир әлдә олан нөвбәти рәсми сәнәд 1718-чи илә аиддир. Губалы Һәсәнәли хан тәрәфиндән верилмиш фәрмандан ибарәт олан бу сәнәддә Рустов маһалына мөхсус Будуг кәндинин һәммин маһалын мәлији Ага

бәјә верилдији гејд едилир. Бурада кәстәрилир ки, Будуг һәммин мәлијә тијул кими верилир вә о, кәнддә галараг идарә ишләри илә мөшгул ола биләр (119). Мәммәд бәјин хәләфләринин ады чәкилән әризәләриндә бу фәрман да хатырланыр, лакин онлар мәлијин адыны Ага бәј дејил, "Әли бәј" кими гејд едирләр (30, в.284).

Будугун идарәси XIX јүзиллијин әввәлләриндә Мәлик Ади нәслиндән Мәммәд бәјин сәрәнчамында олмушдур. Бу барәдә кенерал Јермоловун имзаладыгы 1824-чү илә даир сијаһыда хүсуси гејд вардыр (30, в.284). Мәммәд бәјин өлүмүндән сонра Будуг онун оглу Рүстәм бәјин сәрәнчамында галыр. 1831-чи илә даир камерал сијаһыјаалмада Рүстәм бәјин Будугун башчысы, Исмајыл һачы оглунун вә Надир Јунис оглунун јүзбашы олдуглары кәстәрилир (11, в.373-374). Рүстәм бәј 1840-чы илә кими кәндә башчылыг едир. Онун өлүмүндән сонра Будуг оглу Осман бәјин ихтијарына кечир. 1842-чи илдән Будуг кәнди рәсми сәнәдләрдә "дөвләт кәнди" кими гејд олунмага башлајыр вә белә бир вәзијјәт Осман бәјин гардашы Абдулла бәјин дөврүндә дә давам едир.

Чаризмин учгарларда јеритдији сијасәт, саһибкар кәндләрин дөвләт мүлкијјәтинә, даһа доғрусу, "дөвләт кәндләри"нә чеврилмәси просеси әксәр кәндләрдән фәргли олараг, Будуга чох кеч шамил олмушдур. 1831-чи илин камерал сијаһыјаалмасында Будуг маһалына дахил олмуш 19 кәндин 17-си - Күмүр, Халтан, Утуг, Афурча, Ајдәкәнд, Гонагкәнд, Чими, Јерфи, Дәрк, Сөһүб, Зејид, Рүк, Гархун, Адур, Ших-Һапут, Дәршалы-Һапут вә Ибраһим-Һапут кәндләри, еләчә дә, Хыналыг, Јухарыбашлы, Сырт вә с. маһалларын бүтүн кәндләри "дөвләт кәнди" статусунда иди. Бу маһаллара дахил олан јалныз 3 кәнд һәммин статуса кечирилмәмишди. Онлардан икиси - Будуг вә Талыш будуглу Рүстәм бәјин, Хучбала исә Аслан бәјин идарәсиндә галырды (бах: 9;10; 11;12). Будуг 1842-чи илдән бә'зән "дөвләт кәнди" кими кәстәрилсә дә, бу барәдә рәсми дөвләт сәнәди мөвчуд дејилди. Узун мүддәт Рүстәм бәјин өвладлары

илә дәүләт идарәләри арасында җазышмалар кетмиш вә нәһајәт, XIX җүзиллијин 60-70-чи илләриндә Рүстәм бәјин хәләфләри кәнд үзәриндәки сәләһијјәтләрини итирмишләр; Будуг, Губа ғәзасында сонунчу кәнд олараг, "дәүләт кәнди" статусуна кечмишдир. Бу ишдә чар мә'мурлары мұхтәлиф бәһанәләрдән вә тәзјигләрдән дә истифадә етмишләр. Чаризмин сијасәти Будуг бәјләринин әһали арасындакы нұфузларынын азалмасына сәбәб олмуш вә кәнд әһлинин бир гисми шикајәт әризәси илә јухары тәшкилатлара мұрачиәт етмишләр. Загафгазија өлкәси мұлки идарәсинин рәисинин 19 декабр 1851-чи ил тарихли (N 783) кәстәриши илә Будуг әһалисинин бәјләрә өдәдикләри веркиләр мұвәғгәти олараг, мәсәлә Дәрбәнд комиссијасы тәрәфиндән арашдырылanaдәк сахланылмышдыр. Бу кәстәришдә Будугун Рүстәм бәјин нәслиндән алынмасы вә ја "дәүләт кәнди" е'лан олунмасы барәдә һеч бир сөз јохдур. Дәрбәнд комиссијасы исә мәсәләјә узун мүддәт мөһәл гөјмамыш, бу һагда гәрар гәбул етмәмишдир. Нәтичәдә Будуг кәнд әһли илә бәјләр арасында мұнагишә мејданына чеврилмишдир. 1874-чү илдә Рүстәм бәјин хәләфләри тәрәфиндән верилмиш әризәдә (30, в.278-284) бу нәсилдән олан бәјләрин өзләрини Будугун һүгуги һакимләри һесаб етмәләри факты кәндиң гәти олараг "дәүләт кәнди" статусуна кечирилмәдијиндән хәбәр верир. Бунунла белә, һәммин нәсилдән олан бәјләр Будуг үзәриндәки сәләһијјәтләрини фактики олараг итирмишдиләр вә кәнд Чар һөкүмәти тәрәфиндән тө'јин олунмуш адамлар - кәндхудалар тәрәфиндән идарә олунурду. 1849-чү ил сијаһыјаалмасында кәстәрилдијинә көрә, Будугун кәндхудасы Сејид һачы оғлу (1, в.763), 1863-чү илин мә'луматына көрә исә Әлимирзә Күлмирзә оғлу (4, в.91) иди. Будуг бу дөврүн рәсми сөнәдләриндә "дәүләт кәнди" кими гејд олунур. 1879-чу ил сентјабрда мәркәзә тәгдим олунмуш рапортда билдирилир ки, Будуг, Игрыг, Сејидләр вә Дәдәли кәндләри Губа ғәзасында дәүләт кәндләри һесаб олунурлар, диқәр кәндләр кими дәүләт веркиләрини өдәјир вә һеч бир

мүлкәдар бу кәндләрә саһиблик барәдә иддиа ирәли сүрмүр (31, в.171). Будуг кәнди сонрадар Сәмәд һачы оғлунун (1886), Ада Үмидәли оғлунун (1911) вә с. идарәсиндә олмушдур (бах:18).

Будуг кәнди илә бағлы тарихи һадисәләр аз олмаса да, әлимиздә онларын чүз'и бир һиссәси һагда мә'лумат вар. Кәндә аид ән гәдим тарихи факт Надир шаһын дөврүнә аиддир. А.А.Бакыхановун җаздыгына көрә, Дағыстана јоллана Надир Алты-Ағач истигамәтиндән Дәрәкәндә кедир вә Дағыстан сәрдарына әрзаг топламаг барәдә кәстәриш верир. О, бурадан оғлу Рзагулу мирзәни Шабран јолу илә Дәрбәндә кәндәрир. Гошун һиссәләри 3 јерә ајрылыр вә Надин өзүнүн башчылыг етдији дәстә Будуг вә Хыналыға кедир вә бурадакы гаҗаглары чәзаландырыр. һәммин әразиләрдә гәтл-гарәт төрәдән Надир гајыдыб Губанын Килјар адлы јериндә өз ордусуна јетишир (51, с.143).

1796-чы илдә Губалы Шејх Әли хан Пирә Хәлил чөлүндә, вәзијјәтлә әлағәдар, гачмаг фикринә дүшүр вә ат чапмаг бәһанәси илә гошунун ичиндән чыхыб Будуг кәндиңә кәлир. Сонра Губа сакинләриндән бир гисми шәһәри төрк етмәли олурлар. Ханын аиләси дә шәһәрдән чыхыб Будуга кәлир вә бурада Шејх Әли илә бирләширләр. Граф Зубовун кәстәриши илә кенерал Булгаков 50 минлик гошунла Губаја јүрүш едәрәк шәһәрдә вә әтраф кәндләрдә әһалини итаәт кәстәрмәјә мәчбур едир. Буну ешидән Шејх Әли хан Будугдан Грыза кедир вә орадан Ахтыја вә Мискәнчәјә јолланыр (51, с.176).

Будуг илә әлағәдар нөвбәти мә'лумат XIX әсрин илк илләринин һадисәләри илә бағлыдыр. Мустафа хандан гисас алмага чалышан губалы Шејх Әли хан Ширвана јүрүш едир вә бә'зи әразиләри гарәт едир. Мустафа хан рус подполоковники Тихоновски илә бирләшиб Шејх Әли ханын үзәринә јүрүш едир. А.А.Бакыхановун җаздыгына көрә, кичик атышмадан сонра Мәлик Ади Будуглунун нәслиндән Мәлик бәј һачыбәј оғлу, бир чох

бөйлөр вә әһали илә бирликдә Шејх Әлини тәрк едиб рәғиб тәрәфә гошулур. Шејх Әли Табасарана гачмалы олур (51. с.191). Көрүнүр, Будуг бөйләри илә Губа ханлары арасында мүәјјән наразылыг олмуш вә буна көрә дә онлар Шејх Әлинин тәрәфиндә вурушмагдан имтина етмишләр. Губалы Шејх Әли ханла пис мүнәсибәтин сәбәбини сонра нәгл едәчәјимиз бир рәвәјәтлә – Губа ханынын өз вәзири будуглу һачыбәјә вердији јерсиз суал вә алдыгы кәскин чавабла да әләгәләндирмәк мүмкүндүр.

Губа ханларына мәнфи мүнәсибәт сонралар да давам етмишдир. Кенерал Тормосовун 1810-чу илин август ајында вердији мә'луматдан ајдын олур ки, будуглу Мәммәд бәј Шејх Әли хана рәғбәт бәсләмәјәнләр сырасындадыр (45, IV, с.657). Онун һәммин илин декабрын 18-дә һәрби назирлијә кәндәрдији мәктубда билдирилир ки, Губа гәзасынын бүтүн маһаллары, Мәммәд бәјин башчылыг етдији Будуг маһалындан башга, Шејх Әли ханын тәрәфиндәдиләр вә рус гошунуна гаршы дурмушлар (45, IV, с.667; һәмчинин бах: 67, с.371-172).

Будуг маһалы 1837-чи ил Губа үсјаны заманы да һадисәләрин мәркәзиндә олмамышдыр. Үсјанчыларын тәләбләриндә Губа коменданты полковник Гимбутун вә онун тәрәфдарларындан Мүшкүр маһалынын наби Чәфәргулу ағанын вә Будуг маһалынын наби Мәммәдхан бәјин ишдән кәтүрүлмәси барәдә бәндләр дә вардыр. Үсјанын илк гәләбәсиндән сонра комендантын һакимијјәти Губада вә ағыр шәртләрлә Будуг вә Бармаг маһалларында танынырды. Будуг маһалындан нүмајәндә кәндәрилмәдијиндән үсјанын башчысы һачы Мәммәд бу маһала өз наибини тә'јин едә билмир. Үсјан јатырылдыгдан сонра Чәфәргулу аға, Ханбала бәј Алпанлы, Маһмуд бәј Будуглу, Гәдир аға, Сүләјман бәј Зизикли, Баба бәј Черкасов, Молла Гасым Әфәнди, Мустафа Әфәндијев вә с. танынмыш бәјләр рус һөкүмәтиндә өз фәәлијјәтләрини давам етдириләр. Маһмуд бәј Будуглу бу дөврдә вәкил титулу дашыјырды (бах: 107, с.71,75,76,105).

Будугун тарихи әразиси

1858-чи илин мә'луматына көрә, Будуг кәндинин әразиси шималдан Казлач (?), Сухтәкәлә, Түләр, Әлик вә Ханакан, шәргдән Сөһүб, чәнубдан Рүк, гәрбдән Зејид вә Јеркүч торпаглары илә һәмсәрһәд иди (38, в.4). Архив сәнәдләриндә Будугун 1831-чи илдә 3.750 руб (11, в.374), 1875-чи илдә 3.215 дес. (30, в.401) вә с. торпаг саһәсинә малик олдуғу кәстәрилир (1 десјатин тәхминән 1,09 һектара бәрабәрди). Һәммин торпаглардан тәхминән 800-850 дес. јаралы саһәләр иди. Бундан әлавә Будугун Ағјазыда (223 дес.), Ағбашда (528 дес.), Јарымча вә ја Аслан-јатагда (413 дес.), Јалаванча (464 дес.) отлаг саһәләри (37, в.2, 16-18) вә Аран кәндләриндә – Уста Әзиз обада, Һачыхан обада, Әлиханјар обада, Чилов ғышлағында, Сухтәкәләдә, Һәтәмјериндә әкин саһәләри (38, в.4-5) вар иди. 1912-1914-чү илләрин торпаг китабында Будуг ичмасына дахил олан кәндләрин – Будуг, Ағјазы вә Гарадағлынын 5642 дес. торпағы олдуғу кәстәрилир. Бундан 1300 дес. суварылан, 1000 дес. дәмјә, 1200 дес. бичәнәк, 2000 дес. отлаг саһәси иди (19, с.11). Будугун торпагларынын бир гисми шәхси торпаг саһибләринин ихтијарында иди. 1894-чү илин мә'луматына көрә, Будуг әразисинин 300 дес.-дән чох саһәси 31 шәхси торпаг саһибинин сәрәнчамында олмушдур (бах: 28). 1912-1914-чү илә аид торпаг китабында исә Будуг әразисиндән 1120 дес. саһәнин 39 шәхси торпаг саһибинә мөхсус олдуғу кәстәрилир (19, в.43-51). Һәммин саһәнин чох бөјүк гисми, јә'ни 700 дес.-ни (Чанат јайлагы) Ага Баги оғлунун вә Нағы Ага оғлунун хәләфләринә, тәхминән 180-200 дес. Рүс-тәм бәјин нәслиндән олан бәјләрә, 34 десјатини Исмихан бәј Абдуллабәј оғлуна вә с. аид иди.

1921-чи ил Азәрбајҗан үзрә кәнд тәсәррүфаты сијаһыјаалмасында Будуг чөмијјәтинә дахил олан 6 кәнддән дөрдүнүн – Будуг, Јухары Јеркүч, Зејид вә Гарағыз газмаларынын 1159,82 дес. торпаг саһәси олдуғу кәстәри-

лир. Бунун 810,70 дес. Будуг кэндинин өзүнө мөхсус иди. Дөмжө саһәләриндөн ибарәт һөмин торпагларын 44,92 дес. мүлкалты, 491,83 дес. әкин јери вә 306,95 дес. бичөнөк тәшкил едирди (42, с.26-31). Сијаһыда Будуга мөхсус отлаг саһәләри өз әксини тапмамышдыр.

1728-чи илдә И.Г.Гербер төрөфиндән "бөјүк кәнд" (60,с.80) кими тәсвир олуан Будуг инзибати-әрази бахымындан Губа әјаләтинә дахил олан маһаллардан биринин - Будуг маһалынын мәркәзи иди. Даһа гәдим сөнәдләрдән бәлли олур ки, Будуг бир мүддәт Рустов маһалынын төркибиндә олмушдыр. Лакин XVIII јүзиллијин сөнәдләриндә Будугун ејни адлы маһалын мәркәзи олдуғу кәстәрилер. Ф.Ф.Симоновичин јаздығына көрә, Губа маликанәси 8 маһала бөлүнмүшдү. Будуг вә Хыналыг һөмин маһаллардан идиләр вә һәр бири 9 кәнди бирләшдирирди. Ики маһалын әразиси бирликдә, чографи мөвгејинә көрә "Дағыстан" адланырды. Һөмин маһаллар Гонагкәнд, Јерфи, Чими, Халтан, Утуг, Дәрк, Сөһүб, Будуг, Зејид, Чөк, Грыз вә Хыналыг кәндләрини бирләшдирирди. Бу кәндләрдә 950-јә гәдәр тәсәррүфат мөвчуд иди (102, с.144). П.Г.Бутков да Будуг вә Хыналыг маһалларыны бирликдә "Губа Дағыстаны" адландырыр вә билдирир ки, Будуг маһалы 13 кәнди әһатә едир вә һөмин кәндләрдә 387 тәсәррүфат вардыр. Будуг, мүәллифин сөзүнә көрә, һөмин кәндләрин ән бөјүјүдүр. Хыналыг маһалында чөми 4 кәнд (Грыз-180 ев, Чөк-130 ев, Әлик-100 ев вә Хыналыг-200 ев) бирләшмишди (55,с.395).

Азәрбајчан чаризмин әсарәтинә кечдикдән сонра да Будуг маһал мәркәзи кими танынмыш вә мүхтәлиф вахтларда 12, 17, 19 вә с. јашајыш мөнтәгәсини бирләшдирмишди. Мәсәлән, 1833-чү илин сијаһысына көрә, Будуг маһалына Адур, Ајдакәнд, Афурча, Будуг, Күмүр, Дәрк, Даршалы-Һапут, Чими, Јерфи, Зејид, Иб-

раһим-Һапут, Гархун, Гонагкәнд, Рүк, Сөһүб, Талыш, Утуг, Халтан, Ших-Һапут кәндләри дахил иди. Маһалда 842 тәсәррүфат мөвчуд олмушдыр (8, с.246). Әсрин 40-чы илләриндә Будугун инзибати-әрази бахымындан мөвгеји даһа да кенишләнир вә кәнд Анагдарин, Будуг вә Хыналыг маһалларындан тәшкил олунмуш "Саһә" мәркәзинә чеврилир. Будуг саһәсинә 34 кәнд (Анагдарин вә Хыналыг маһалларынын һәр бириндә 9 кәнд вә Будуг маһалында 16 кәнд) дахил иди (бах: 1;4; 5- титул вәрәгләри).

XIX әсрин II јарысында чәрәјан етмиш һадисәләр Будугун инкишафына әсаслы тә'сир кәстәрмиш вә онун мөвгејини зәифләтмишди. Чар мә'мүрларынын сијасәти вә инзибати бөлкү саһәсиндә "фәәлијјәтләри" нәтичәсиндә Будуг маһал мәркәзиндән "кәнд ичмасы" сәвијјәсинә енмишди. XX әсрин әввәлләриндә мөвчуд олмуш инзибати-әрази бөлкүсүнә көрә, Губа гәзасынын бөлмәләриндән бири олан Губа-әјаләт полис саһәси (Рустовда) өзүндә 22 чөмијјәти (кәнд ичмасыны) бирләшдирирди. Будуг кәнд ичмасы 1914-чү иләдәк 3 кәнди, 1917-чи илдә исә 4 кәнди (Будуг, Јеркүч, Зејид вә Гарагыз) әһатә едирди (75, с.8-10; 105, с.47,49,50). 1921-чи илин Азәрбајжан кәнд тәсәррүфаты сијаһысында Будуг јенә дә чөмијјәт мәркәзи кими кәстәрилер вә 6 кәнди әһатә етдији гејд олунур (42,с.22). Совет һөкүмәти дөврүндә Будуг Гонагкәнд вә сонра Губа рајонлары төркибиндә кәнд советлији олмуш вә јенә дә, 3-4 кәнди (Будуг, Зејид, Јалаванч, Јеркүч) әһатә етмишди (40,с.134). 1977-чи илин инзибати-әрази бөлкүсүндә - Будуг кәнд советлијиндә 4 кәнд - Будуг, Дағүстү, Зејид вә Јалаванчын олдуғу кәстәрилер (41, с.57-58).

Будугун
тәсәррүфаты

Будугун тәсәррүфатынын әсасыны тарихән малдарлыг вә гојунчулуг тәшкил етмишди. Кәндин чографи мөвгеји, тәбии шәраити, кениш отлаг саһәләри-

нә малик олмасы әһалинин тәсәррүфатын бу сәһәси илә мәшгул олмасына имкан јаратмышдыр. Ф.А.Шнитниковун (118,с.331), В.Легкобытовун (79, с.135-136) вә б. мә'луматындан ајдын олур ки, будуглулар ғышлаг вә јајлаг шәраитиндән истифадә етмәклә, әсас диггәтләрини һејвандарлығын инкишафына вермишләр. Будуг бәјләри ири гојун сүрүләринә малик идиләр. 1821-чи илин мә'луматына көрә, Мәммәд бәјин сүрүләриндә 3500-дән артыг һејван вар иди (7, с.12,21). 1921-чи илдә Будуг кәндиндә 3848 баш һејван, о чүмләдән, 1485 ирибујнузлу (61 баш чамыш), 2144 хырдабујнузлу вә 219 миник һејваны (210 ат вә 9 узунгулаг) мөвчуд олмушдыр. (42, с.23-25). Бу дөврдә әһали 2.000-ә јакын ев гушу сахлајырды.

Әкинчилик будуглуларын тәсәррүфатында икинчи дәрәчәли мөвгә тутурду. Будуг маһалынын тәбии шәраити әкинчилијин инкишафына имкан јаратмадығындан бу сәһәјә аз фикир верилрди. Һаванын сојуг кечмәси әкинләрин мәһсулдарлығына мәнфи тә'сир кәстәрдијиндән маһалда һәр дес. торпагдан чәми 4 зарен (?) мәһсул алмаг мүмкүн иди. Бунунла белә, кәнддә 500 дес.-ә јакын сәһәдә әкин апарылдығы мә'лумдур. 1921-чи илин мә'луматына көрә, Будугда дәмјә шәраитиндә 232,116 дес. сәһәдә күзлүк буғда, 44,34 дес. сәһәдә күзлүк арпа, 83,59 дес. сәһәдә исә јазлыг арпа бечәрилрди. Кәнд әһалисинин сәрәнчамында 249 хыш, 2 бирдилли котан вар иди (42, с.26-31).

Будугун әсас тәсәррүфат сәһәси һејвандарлыг вә гисмән әкинчилик олса да, әһали тәсәррүфатын диқәр сәһәләри илә дә мәшгул олурду. Будуг маһалында чиб гибләнүмасы, хәнчәр тижәси, ғыны дүзәлдилир, түфәнк гундағы багланырды. Чиб гибләнүмалары мүсәлманларын өз гибләләрини мүәјјәнләшдирмәк мөгсәдилә дүзәлдилир вә һәр бири 50 гәп. күмүш пула сатылырды (79, с.138). Будуг маһалында атчылыг заводу, тикинти материаллары һазырлајан е'малатхана да мөвчуд олмушдыр (118, с.332).

Будугун тарихән әһалиси

Будуг кәндинин әһалиси барәдә сөнәдләрдә мүхтәлиф рөгәмләрә тәсадүф олунур. Чар һөкүмәти тәрәфиндән апарылмыш мүхтәсәр (камерал) сијаһыјаалмаларда, әк-

сәр һалларда, дөвләт торпагларында јашајан әһалинин мигдары кәстәрилдијиндән, кәндин үмуми әһалисинин сајыны дәгиг мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмур. Бундан әлавә һәмин сијаһыларда бә'зән бәјләрин, бә'зән дә руһаниләрин, рәнчбәрләрин вә с. адлары верилмир; даһа доғрусу онлары әкс етдирән сијаһылары әлдә етмәк бизә мүјәссәр олмады. Камерал сијаһыларда Будуг әһалиси барәдә верилмиш рөгәмләр ашағыдакы чәдвәлдә өз әкси-ни тапмышдыр (бах: 3, в.33-38; 5,в.91-172; 11,в.373-420; 14,в.54-58; 16,в.679-764).

Ил- ләр	Тә- сәр- рү- фат- лары сајы	Ә һ а л и			О ч ү м л ә д ә н											
		Чәм	кыш	гадан	бәјләр			руһаниләр			кәндлиләр			рәнчбәрләр		
					аңлә	кыш	гадан	аңлә	кыш	гадан	аңлә	кыш	гадан	аңлә	кыш	гадан
1831-																
1839	286	-	109	-	12	73	-	5	30	-	269	925	-	10	68	-
1849	292	-	105	-	15	55	-	3	32	-	270	949	-	4	20	-
1863-	329	2155	109	106	-	-	-	-	-	-	329	1092	101	-	-	-
1873	393	2411	125	1159	25	93	74	-	-	-	368	1154	108	-	-	-

Чәдвәлдән көрүндүјү кими, 1831, 1839, 1849-чу ил сијаһыларында гадынларын сајы, 1863-чү ил сијаһысында бәјләр, руһаниләр, рәнчбәрләр, 1873-чү илин сијаһысында исә руһаниләр вә рәнчбәрләр барәдә мә'лумат јохдур. Бунунла бәрәбәр, тәхмини һесабламаларла кечән

өсрдө көндө 2500-3000 адамын жашадыгыны сөйлөмөк олар. Ичтимаи таркибинө көрө Будугун өһалиси 1831-чи илдө 12 бөј, 5 руһани, 269 көндли вө 10 рөнчбөр айлөсиндөн, 1849-чу илдө исө 15 бөј, 3 руһани, 270 көндли вө 4 рөнчбөр айлөсиндөн ибарөт иди. Будуг өһалисинин төбии артымы чох жүксөк олмушдур. 1831-1873-чү ил-лөрдө, төхминөн 40 илдө Будугдакы төсөррүфатларын сајы 25%-дөн чох артмыш вө 286-дан 393-ө чатмышды. Өһалинин сајы да 300 нөфөрө гөдөр артмышды.

Будуг көндинин өһалиси барөдө фактлара, камерал сијаһылардан башга, дикөр статистик мәлүматларда, арајышларда, сөнөдлөрдө дө төсөдүф олунур. Лакин он-ларын өксөријјөти стасионар характер дашыјыр вө төк-рарланырлар. Мөсөлөн, 1875-чи илдө Бакы губернијасына көндөрилөн сөнөдлөрдөн бириндө Будугда 329 төсөррүфатын вө 2229 адамын (1137 киши) олдугу көстөрилир (30, в.401). Өслиндө 1873-чү илдө төртиб олунмуш камерал сијаһыдан бөллидир ки, бу дөврдө көндө 393 төс. вө 2411 адам вар иди (16, в.679-764; 15, в.321-323). Чар һөкүмөти төрөфиндөн һазырланмыш статистик мәлүматларда тез-тез 2625 рөгөминө төсөдүф олунур вө бу рөгөм 1886-1902-чи иллөр үзрө көстөричи-лөрдө төкрарланыр. 1903-чү илө (2625 вө 2669) вө 1904-чү илө (2573 вө 2356) аид икили рөгөмлөр вери-лир. Статистика Будугда 1905-чи илдө - 2440, 1908-чи илдө - 2165, 1912-чи илдө - 2163, 1915-чи илдө исө - 1751 адамын олдугуну хөбөр верир. Көрүндүјү кими, көндин өһалиси кетдикчө азалмышдыр. 1911-чи илдө Бакы губернијасы үзрө төртиб олунмуш сијаһыда исө Будугда 279 төсөррүфатда 1982 адамын (1022 киши), о чүмлөдөн 23 бөј вө задөкан, 3 руһани айлөсиннин, 10 савадлы шөхсин олдугу көстөрилир (100, с.62-63). Һө-мин илин нојабрын 1-дө будуглу Шејда Дөмир оглунун Чарханаја көчмөсинө разылыг верөн Будуг көнд ичмасы-нын гөарарында исө ичмада 338 төсөррүфатын олдугу вө ичласда онлардан 205 төсөррүфат башчысынын (адбаад садаланмагла) иштирак етдији гејд едилир (18). 1921-чи

илдө көндө 441 төсөррүфатда 1572 (792 киши), о чүм-лөдөн 19 савадлы вар иди (42, с.22-23). 1926-чы илдө көнд өһалисинин сајы 1993 олмушдур (90, с.IX). 1936-чы илин архив сөнөдлөриндөн Будугда 495 төсөррүфатда 2493 адамын жашадыгы ајдын олур. Бунлардан 447 тө-сөррүфат (2258 адам) колхозчу, 48 төсөррүфат исө (235 адам) фөрди төсөррүфатчы иди (бах: 39). Бунунла белө, көстөрилөн рөгөмлөр там дејил вө көндин өһалисинин дөгиг сајыны өкс етдирмир.

Будуглулар тарихөн нөсиллөрө - бөјүк вө ја кичик айлө бирликлөринө бөлүнмүшлөр вө инди дө һөмин нө-силлөрин ады илө танынырлар. Көндин гөбристанлыгын-да һәр бир нөслин өз јери олмушдур. У.А.Мејланова Будугда төдгигат апараркөн көндин микротопонимлөрини топламыш вө нөшр етдирдији лүгөтө дахил етмишдир. Һөмин микротопонимлөр ичөрисиндө будуглуларын нө-силлөри вө онларын адлары илө танынан гөбристанлыг јерлөри даһа чох диггөти чөлб едир. 30-дан јухары нөс-ли өһатө едөн бу адларын бурада садаланмасы мараглы олмагла јанашы, онларын көлөчөк нөслө таныдылмасына хидмөт едир. Лүгөтдө Аваданбөј, Агамир, Агарза, Ахунд-лу, Бурчалы, Күмүшөли, Өбдүррөһман, Өзизбөј (Азбак), Өлили (Алила), Өлмөд, Өлмизән, Дөллөк, Давудбөј, Ча-ми, Чаназар, Зурабөли, Гаракөз, Гарахан, Гадмалы, Кү-лөһмөд, Лалаһачы, Молла Нуру, Машаг, Мухчанлы, Марачан, Нүбарөт (Мүбарөк), Систан, Тағы, Таракул, Худадан, Хостага (Достага), Һачфидан, Һөтөм, Чирах-мадлу, Шеки, Шихшен, Елдар вө с. нөсил вө онлара мөхсус гөбристанлыг адлары верилир (81, с.168-171). Бундан өләвө будуглуларын дедиклөриндөн Хөлфөли, Имдали Ада, Немөтли, Рзахан, Чилидхан вө с. кими нөсиллөрин дө мөвчуд олдугу ајдынлашыр. Көрүндүјү кими, будуглулар тарихөн кичик группара - нөсиллөрө бөлүнмүш вө чох һалларда онларын арасында шиждөтли мүбаһисөлөр, вурушмалар кетмишдир. Һәр һансы нөслө гыз вермөмөк вө ја онлардан гыз алмамаг, белөликлө

нәсли әдавети үстүн тутмаг будуглулар хас олан чөһәтләрдән иди.

Будуглулар, еләчә дә Губа Дағыстаны адланан јухары маһалларын әһалиси һәјат төрзләри, хусусијјәтләри, адәт-ән'әнәләри, физики инкишафы, узунөмүрлү олмасы вә с. чөһәтләри илә дикәр маһалларын әһалисиндән фәргләнирләр. Буну һисс едән рус мә'мурлары, хусусилә И.М.Василчиков 1837-чи илдә Загафгазија өлкәсинин идарәси үчүн әсаснамә һазырлајан комиссијанын сәдри барон П.В.Гана көндәрдији "Рапорт"да билдирир ки, Губа әјаләтинин идарәсинин тәшкилиндә јухары маһалларын сакинләринин хусусијјәтләрини, адәт-ән'әнәләрини нәзәрә алмаг лазымдыр вә бурада нисбәтән чидди идарә системи тәтбиғ олунмалыдыр (77, с.324). Бу маһалларын әһалиси мүтәнасиб гәдди-гамәти, көзәл сифәт гурулушу вә узунөмүрлү олмалары илә сечилирләр (79, с.100). Марағлыдыр ки, 1870-чи илдә апарылан һесабламаја көрә, мүхтәлиф етник груплар арасында 100-дән јухары јашы олан 14 нәфәрдән 11-и будуглудур (бах: 104, с.104). Сијаһылардан көрүндүјү кими, Әлибәј Мәһәммәд Шәриф оғлу, Әлибәј Аваданбәј оғлу, Аслан Әли Давуд оғлу, Мирзәчан Вәләд оғлу, Гырхларгулу Нәчәф оғлу, Һагверди Сәфәрәли оғлу, Мәһәммәд Елдар оғлу, Шыхкәрәм Сәрхан оғлу, Нә'мәт Әли оғлу, Әзиз Мүбарәк оғлу вә онларла дикәр Будуг сакини узун өмүр сүрмүшләр вә бә'зиләри 100 јашы өтмүшләр.

Будуглулар, дикәр дағ әһалиси кими, отураг һәјат төрзи кечирмишләр. Онларын әсас јашајыш мәскәнләри Будуг кәнди олмушдур. Ф.А.Шнитниковун, В.Легкобытовун вә б. әсәрләриндә бу чөһәт бариз шәкилдә көстәрилир вә гејд олунур ки, Губа гәзасында сөзүн әсил мә'насында көчәрилик јохдур, лакин әһалинин бир һиссәси јарымкөчәри һәјат төрзи кечирир (79, с.135). Белә ки, јухары маһалларын әһалиси пайыз кәләндә өз сүрүләрини орта золаға, ғышда исә даһа дүзән јерләрә - ғышлағлара апарыр, јаза кими орада хусуси һазырланмыш евләрдә галырлар. Ғышлағларда адәтән һејванла-

рын сахланмасы үчүн јерләр - төвләләр, мағаралар олурду (79, с.135-136). Ф.А.Шнитников бу барәдә әјдын шәкилдә јазыр ки, ғышлағларда олан бүтүн сакинләрин өз көндләриндә даими јашајыш евләри вардыр (118, с.331).

Будуг евләри тарихән 2 отағлы евләрдән ибарәт олмуш вә алт мәртәбәләрдән адәтән һејван сахланылмасы үчүн истифадә олунмушдур. Отағлардан бири гонаг отағы һесаб едилирди. Бунунла белә Будуг евләри, Губа Дағыстанынын дикәр евләри кими, харичи бахымдан көзәкәлимли олмамышлар. Дағ әһалиси, еләчә дә будуглулар, вар-дөвләти көзәл тикилиләрдә дејил, халча, палаз, јорган-дөшәк, силаһ вә с. варлығында көрүрдүләр (79, с.127). Гејд етмәк лазымдыр ки, бу әһвал-руһијјә бә'зи будуглуларда соһ вахтлара кими горунмушдур. Будуглуларын әсас мәшгулијјәти һејвандарлығыла бағлы олмушдур. Онлар сүд мөһсуллары, јун е'мал едир, маһуд парча, халча, кәбә, палаз, јөһәр, хурчун, чораб, шал вә с. тохујур вә бунларын мүөјјән гисмини сатыш үчүн һазырлајырдылар (118, с.332).

Будуглулар исламын сүнни төригәтинә мәнсубдурлар. Кәнддә мәсчид вә мәдрәсә мөвчуд олмушдур (104, VI). Бә'зи будуглулар дини төһсил алмыш, ахунд, әфәнди, молла кими танынмышлар. XIX әсрин орталарында Будуг кәндинин әфәндиси Аллаһверди Бабаверди оғлу иди. Кәндин моллаларындан Хәлфә Фәттаһ (Аллаһверди әфәндинин гардашы), Молла Маһмуд ахунд Молла Исмајыл ахунд оғлу, Молла Маһмуд Мәһәммәд Әфәнди оғлу даһа чох танынмышдылар (2, с.160-163). Аллаһверди әфәндинин оғланлары аталарынын ишини давам едирмиш вә икинчи оғлу Молла Әһмәд Будуги даһа чох танынмышдыр. Һал-һазырда Азәрбајчан Елмләр Академијасы Әлјазмалар институтунда бу нәслә мөхсус дини мөвзуда јазылмыш бир китаб мұһафизә олунур. "Дин фәттаһы" адланан бу әлјазма Молла Әһмәд Будугинин оғлу Вәлијуллаһ тәрәфиндән көчүрүлмүш вә 1898-чи илдә Чухуробада Јусиф адлы шөхсин евиндә тамамлан-

мышдыр. Өлжазма 2 hissədən ibarətdir: birinchi hissədə (1-159a vərəglər) dinə aid mənsur hekajələr, ikinci hissədə isə (1606-173a vərəglər) dinə həsr olunan mənzum parçalar verilir. Өлжаманын сон vərəгиндә Вәлијуллаһ өз nəсли барədə гыса гејдләр едир (бах: 112).

Будуглуларын бә'зи нүмајәндәләри һәрби вә һүгү саһәләриндә чалышмышлар, дәвләт органларында хидмәт етмишләр. Бу бахымдан Мөммәдбәј, Рүстәмбәј вә с. будуглулар өз фәалијәтләри илә диггәти чөлб едирләр. Елм саһәләриндә будуглуларын иштиракыны мөјјәнләшдирмәк бә'зи објектив сәбәбләрдән чәтинлик төрәдир. Билиндији кими, әрәб, фарс, түрк дилләриндә јазыб јарадан шөхсләрин етник мәнсубијјәтини тә'јин етмәк үчүн әсас кәстәричи онларын адына әләвә олунмуш ләгәбдир. "Будуги" ләгәби илә бизә һәләлик бир шаир - Баба Будуги бәллидир. XIX әсрдә јашамыш Баба Будугинин зәмәнәмизә јалныз кичиј бир ше'ри кәлиб чатмышдыр (бах: 114, в.4а). Јеканә нүмунә кими, һәмин ше'рин охучуларын нәзәринә чатдырылмасы марагсыз олмазды:

Сөһәр-сөһәр ачы јелләр әсәндә,
Төкүлүр көзүндән јашы гочанын.
Частијә (сөһәрә - П.В.) гајғанаг, күнорта бозбаш,
Ахшам үчүн көрәк ашы гочанын.

Јохушу чыханда тутмаз дизләри,
Ениши дүшәндә көрмөз көзләри.
Лә'л-чөвәһирдир, дүрдүр сөзләри
Чәм олса бир јерә беши гочанын.

Баба дејәр севдичијим јар ола,
Пијаләләр ја бош ола, ја дола.
Оғул сөз тутмаја, өврәт бәд ола,
Онда мүшкүл олур иши гочанын.

Будуглуларын төк-төк нүмајәндәләринин елмә малик олмаларына бахмајараг, Будуг кәндиinin әһалиси савадсыз олмушдур. 1912-1914-чү илләрин архив сәнәдләри буну бариз шәкилдә әкс етдирир. Кәндиin мөшһүр адамларынын, һәтта, бәјләрин белә әризәләрә имза етмәк имканына малик олмајыб буну башгаларына һәвалә етмәси факты (бах:25; 26) өзлүјүндә әһалиinin үмуми савадсызлыгыны кәстәрир.

Архив сәнәдләриндән көрүндүјү кими, Будугун әһалиси даима әтраф әразиләрә сәпәләнмәјә вә чох һалларда күтләви шәкилдә кәнди төрк етмәјә мөчбур олмушлар. Бунун сәбәбләриндән бири, өлбәттә, Будуг әразисинин сүр'әтлә артан будуглу аиләләринин бүтүн еһтијачларыны өдәјә билмәмәси олмушдур. Белә ки, будуглу аиләләринин чохушаглы олмасы кәнддә әһалиinin даима артмасы вә кәнд сакинләринин нормал күзәрәни үчүн чәтинликләрин мејдана кәлмәси илә нәтичәләнирди. Вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтаран будуглулар мутәмади олараг Мүшкүр, Шабран маһалларына кетмиш, јени әразиләрдә мөскүнлашараг јыгчам шәкилдә јашамага башламышлар. Бу јерләрдәки бир сыра кәндләрин будуглу бәјләрин сәрәнчамында олмасы да һәмин кәндләрин сакинләринин тәркибиндә будуглуларын самбаллы јер тутмаларындан хөбәр верир.

Тарихи фактлар Будуг кәндиinin һесабына бир чох јени јашајыш мөскәнләринин әмәлә кәлдијини тәсдиг едир. XVIII-XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајјанда мөвчуд олан вәзијјәт - ханлыглар арасындакы чөкишмәләр, рус-иран муһарибәләри, Азәрбајјанын чаризм төрәфиндән ишғалы бүтүн кәндләр кими, Будуга да мәнфи тә'сир кәстәрмиш вә кәнд сакинләринин күтләви һалда ахынына сәбәб олмушдур. Бунун нәтичәсиндә Мүшкүр вә Шабран маһалларында бир сыра јени кәндләр мејдана кәлмишдир. 1870-чи илдә тәртиб едилмиш Русија империјасы јашајыш мөскәнләринин сијаһысында илк нөвбәдә кәстәрилир ки, будуглулар Губа маһалынын дағлыг әразисиндә мөскүнлашмыш халгдыр вә онлар Бу-
243—4

дуг (320 төс.), Рүк (36 төс.) вә Зејид (99 төс.) кәндләрində яшајырлар. Даһа сонра сијаһыда Будуг кәнди һесабына 12 яшајыш мәскәнинин - Вәли-оба, Һачы-оба, Рамазан ғышлағы, Шәриф-оба, Сухтәкәлә ғышлағы, Чалов ғышлағы, Гарадағы-оба, Зејид ғышлағы, Гасымтала ғышлағы, Әзиз-оба, Һачыхан-оба вә Ғырхлар-оба кәндләринин јарандығы гејд едилир (104, с.96). Бундан әләвә Будуг-ғышлағы, Гарағыз, Гарабулаг, Һачыәлибөј, Довшалы ғышлағы, Ағязы-Будуг, Дикаһ-Будуг, Күнәј-Будуг, Дәлигаја, Пирүстү, Дәвәчинин Ағалыг вә Јалаванч яшајыш мәскәнләринин дә будуглулар тәрәфиндән салындығы мә'лумдур (бах: 115; 15, с.12).

Будуглуларын кәнддән күтләви сурәтдә нөвбәти ахыны II Дүнја мұһарибәси илләринә тәсадүф едир. Бир чох будуглу аиләләри 40-чы илләрдә кәнди тәрк едәрәк Губа-Хачмаз әразисинә кәлмиш вә мұхтәлиф јерләрдә мәскүнлашмышлар. Онларын мәскүнлашдығлары әсас кәндләр индики Бағбанлы, Барлы, Арзу, Нәриманабад, Тимирјазев, Дәлләк кәнди, Владимировка вә с. кәндләрдир. Көрүндүјү кими, XVIII-XX әсрләрдә Будуг кәнди вә будуглуларын һесабына 20-дән артыг яшајыш мәскәни мејдана кәлмишдир.

Будуглуларын фәрди шәкилдә кәнди тәрк едиб кетмәләри тарихән давам етмиш просесдир. Бу барәдә даһа гәдим фактлара малик олмасаг да, XIX әсрин I јарысына аид дәлилләр мөвчуддур. Илк нөвбәдә Дағыстанын Ахты рајонунун Гаракүрә кәндиндә яшајыб сонрадан әтраф әразиләрә јайылмыш вә инди дә өзләрини "будуглу" адландыран бир нәсил - Гаракүрә будуглулары барәдә сөһбәт ачмаг нијјәтиндәјик. Сон илләрдә бу нәслин нүмајәндәләри - Гаракүрә кәнд советинин сәдри будуглу Гајынбөј Шаһвәләдов, ихтисасча али тәһсилли тарихчи Сәлимхан Зәкарајев, Маһачгала сакинләри Гәдир вә Надир гардашлары, Дәрбәнд сакини Чәлил Чәлилов вә б. будуглулар өз улу бабаларынын јурдунун сорағында Губа-Хачмаз зонасына кәлмиш вә сәфәрләринин бириндә Будуг кәндини дә зијарәт етмишләр. Бунунла да, Гара-

күрә будуглуларынын өз сојларындан олан јурддашлары илә - Будуг сакинләрилә әләгәләри узун сүрән интизардан сонра бәрпа едилмиш вә тәрәфләр арасында кедиш-кәлиш башланмышдыр. Јерли будуглулар (Ә.Әсәдов, А.Оручов, П.Әһмәдов вә с.) дәфәләрлә Гаракүрә кәндиндә, Дәрбәнддә, Маһачгалада олмушлар. 1991-чи илин сентјабрында һәмин јерләрә елми е'замијјәтә кедәрәк Дағыстанда яшајан будуглуларла јахындан таныш олмаг шәрәфи бу сәтирләрин мүәлтифинә дә нәсиб олмушдур.

Сәфәр заманы бизи Дағыстанда яшајан будуглуларын кечмиш тәлеји, илк нөвбәдә онларын бу әразижә нечә, кәлиб чыхдығлары марагландырды. Нәслин башбиләнләринин сөјләдикләриндән бәлли олду ки, чох-чох илләр бундан әввәл Будуг кәндиндән 3 гардаш, күман ки, тә'гибә мә'руз галдығларындан, кәнди тәрк едиб өзләринә сығыначаг ахтарырлар. Онлардан бири Гаракүрә кәндинә, дикәри Ахтынын Габсах кәндинә, үчүнчүсү исә Мака кәндинә кедир. Гаракүрә кәндинә кәлмиш гардашын ады Сәфәрдир. О бири ики гардашын адлары дегиг билмир вә бу барәдә мұхтәлиф фәрзијјәләр вар: бә'зиси онлары "Улубөј" вә "Вәлибөј" адландырыр, бә'зиси исә бунунла там разылашмыр. Гаракүрә кәлмиш будуглунун адынын Сәфәр олмасы исә дегигдир. Сәфәрин Дәмир адлы оғлу, Улубөј, Аллаһгулу, Һачыгулу вә Вәлибөј адлы нөвәләри олмуш вә инди Дағыстанын мұхтәлиф јерләринә сәпәләнмиш будуглулар Сәфәрин нөвәләринин хәләфләридир. Дикәр ики гардашын сонракы тәлеји Сәфәрин хәләфләринә бәлли дејил.

Марагландығымыз дикәр мәсәлә һәмин гардашларын кәнддән нә вахт кетдикләри олду. Лакин Гаракүрә будуглулары бу барәдә дегиг мә'лумат верә билмәдиләр. Јекәнә васитә һәмин нәслин шөчәрәсини тәртиб етмәк вә бу үсулла Сәфәр кишинин дөврүнү, тәхминән олса да, мүәјјәнләшдирмәк иди. Мә'лум олур ки, индики будуглулар Сәфәр кишинин 4,5 вә 6-чы нәслинә мәнсубдурлар: Сәфәр - Дәмир - Вәлибөј - Зәкәра - Балабөј - Сәлимхан - Нәчмәддин (тәхминән 4-5 јашларындадыр).

Һәр нәслин дәјишилмәсинә 25-30 ил лазым кәләрсә, Сәфәр кишинин 150-180- ил бундан әввәл, кечән әсрин I жарысында јашадыгы ајдынлашыр.

Е'замијјәтдән сонра Сәфәр кишинин шәхсијјәти биздә чидди мараг доғурду. Хошбәхтликдән XIX әсрә даир мүхтәсәр (камерал) сијаһыјаалмалар мөвчуддур. Биз онларын һамысыны нәзәрдән кечириб Будугда 20-јә јахын Сәфәр адлы шәхсә раст кәлдик вә онлары Гаракүрәјә кетмиш Сәфәрин әламәтләри илә тутушдурдуг. Әсас диггәтимизи Сәфәрин јашына, ән азы 2 гардаша малик олмасына вә нөвбәти сијаһыларда мөвчуд олуб-олмама-сына вердик. Сәфәрләрин бә'зиси јашына кәрә ујгун кәлмәди, бә'зиләринин 2 гардашы олмады, бир нечәси-нин адларынын сонракы сијаһыларда гејдијјата дүшдүјү мөјјәнләшди. Лакин онларын икиси диггәтимизи чәлб етди: Сәфәр Мөһәммәд оғлу 1831-чи илдә 28 јашында иди вә Әли (18 јашда), Ибраһим (16) вә Әзиз (14) ад-лы 3 гардашы варды. Лакин 1849-чу илин сијаһысында бу гардашлардан Ибраһим вә Әзизин адларынын сада-ланмасындан һәмин Сәфәрин ики *гардашла бирликдә кәнддән кетдији шүбһә доғурур. Икинчиси Сәфәр Ава-дан бәјин нәслиндән Әлибәјин бөјүк оғлу Сәфәрди. О, 1839-чу илдә 29 јашында иди вә 3 гардашы - Новруз (27 јашда), Абдал (22 јашда) вә Пири (20 јашда) варды (бах: 20, в.54-58). Мараглыдыр ки, 1849, 1863, 1873-чу илләрә даир сијаһыларда бу Сәфәрин вә онун гардашла-ры Новрузун вә Абдалын адларына тәсадүф олунмур вә һәмин аиләдән јалныз Пиринин мөвчудлугу кәстәрилир. Он илдә 3 гардашын кәнддән кетмәси, һәр һалда сија-һыја дүшмәмәси вә бөјүк гардашын адынын Гаракүрә будуглуларынын улу бабаларынын ады илә ејни олмасы факты истәр-истәмәз бу ики шәхсин арасында ејнилијин олдуғу фикринә кәтириб чыхарыр. Һәр үч гардашын јашларынын чәтин шәраитдә јашамага имкан вермәси, Гаракүрә будуглуларынын өз улу бабалары Сәфәрин гардашларынын адларыны дәгиг билмәмәләри, һәмин нә-силдән бир сыра шәхс адларынын "бәј" сөзү илә битмә-

си (Әмирбәј, Балабәј, Вәлибәј, Гајынбәј, Шејдабәј, Га-чыбәј) вә с. бу фәрзијәнин даһа да реаллашмасына кө-мәк едир вә онларын Авадан нәслиндән Сәфәрин хәләфләри олдуғуну сөјләјәмә имкан верир.

Гаракүрә будуглуларынын мүасир һәјат тәрзләри та-мамилә ләзкиләрлә ејнидир. Узун мүддәт ләзкиләрлә сых тәмәсдә олмалары, даһа доғрусу Сәфәрин ләзки кәндинә кәлмәси, јәгин 'ки, ләзки аиләси илә гоһум ол-масы, онун хәләфләринин дә бу кәнддә ләзки гызлары илә аилә гурмалары һәмин нәслин тәдричән ләзкиләш-мәсинә кәтириб чыхарса да, онлар өз сој көкләрини итирмәмишләр. Доғрудур, бу нәсилдә будуглуларын өз-ләринин ләзки олдуғлары өһвал-руһијјәси күчлүдүр вә онлар да өзләрини ләзки һесаб едирләр. Бунунла белә онлар будуглу олдуғларыны, будуглу Сәфәрин хәләфлә-ри һесаб олундуғларыны бир ан белә унутмур, бүтүн нәслә мөхсүс аилә үзвләрини бири-биринин гардашы, бачысы сајырлар. Гаракүрә будуглулары өз нәслиндән олан гызларла евләнмирләр, чүнки һәр бир гызы өз ба-чылары һесаб едирләр вә бунунла да, бир кишинин өв-ладлары олдуғларыны нүмајиш етдирирләр. Онлар јалныз ләзкиләрлә гоһумлуг әлагәләринә кирир, өз гыз-ларыны ләзкиләрә верир вә ләзкиләрдән гыз алырлар.

1991-чи илдә Дағыстанын мүхтәлиф јерләриндә бу нәсилдән 20-јә гәдәр аилә мөвчуд иди. Онлардан 5-и Гаракүрәдә, 6-сы Маһачғалада, 2-си Дәрбәнддә јашајыр. Тәхминән 85-90 нәфәрдән ибарәт бу нәслин ағсағгалы Әмирбәјин 80 јашы вар. Балабәј киши - 67, Султан ки-ши - 65, Аллаһгулу киши - 60, Мангулу киши - 55 јашдадыр. Кәнч вә орта нәслин нүмајәндәләри арасында али тәһсилли мүтәхәссисләр - тарихчи, ријазијјатчы, за-битләр, сәнәткарлар мөвчуддур. Гаракүрә будуглулары ләзки вә рус дилләриндә данышырлар, бә'зиләри азар-бајчанча аз-чох билир, будуг дили барәдә исә тәсәввүр-ләри јохдур.

Будуглуларын фәрди шәкилдә мәскән салдығлары јер-ләрдән Гонагкәнд, Јерфи вә с. кәндләр даһа чох диггә-

Һәр нәслин дәјишилмәсинә 25-30 ил лазым кәләрсә, Сәфәр кишинин 150-180- ил бундан әввәл, кечән әсрин I ярысында јашадыгы ајдынлашыр.

Е'замийјәтдән сонра Сәфәр кишинин шәхсийјәти биздә чидди мараг доғурду. Хошбәхтликдән XIX әсрә даир мүхтәсәр (камерал) сијаһыјаалмалар мөвчуддур. Биз онларын һамысыны нәзәрдән кечириб Будугда 20-јә јахын Сәфәр адлы шәхсә раст кәлдик вә онлары Гаракүрәјә кетмиш Сәфәрин әләмәтләри илә тутушдурдуг. Әсас диггәтимизи Сәфәрин јашына, ән азы 2 гардаша малик олмасына вә нөвбәти сијаһыларда мөвчуд олуб-олмамына вердик. Сәфәрләрин бә'зиси јашына көрә ујгун кәлмәди, бә'зиләринин 2 гардашы олмады, бир нечәсинин адларынын сонракы сијаһыларда гејдијјата дүшдүјү мүәјјәнләшди. Лакин онларын икиси диггәтимизи чәлб етди: Сәфәр Мәһәммәд оғлу 1831-чи илдә 28 јашында иди вә Әли (18 јашда), Ибраһим (16) вә Әзиз (14) адлы 3 гардашы варды. Лакин 1849-чу илин сијаһысында бу гардашлардан Ибраһим вә Әзизин адларынын сада-ланмасындан һәмин Сәфәрин ики гардашла бирликдә кәнддән кетдији шүбһә доғурур. Икинчиси Сәфәр Авадан бәјин нәслиндән Әлибәјин бәјүк оғлу Сәфәрди. О, 1839-чу илдә 29 јашында иди вә 3 гардашы - Новруз (27 јашда), Абдал (22 јашда) вә Пири (20 јашда) варды (бах: 20, в.54-58). Марағлыдыр ки, 1849, 1863, 1873-чү илләрә даир сијаһыларда бу Сәфәрин вә онун гардашлары Новрузун вә Абдалын адларына тәсадүф олунмур вә һәмин аиләдән јалныз Пиринин мөвчудлугу кәстәрилер. Он илдә 3 гардашын кәнддән кетмәси, һәр һалда сијаһыја дүшмәмәси вә бәјүк гардашын адынын Гаракүрә будуглуларынын улу бабаларынын ады илә ејни олмасы факты истәр-истәмәз бу ики шәхсин арасында ејнилијин олдуғу фикринә кәтириб чыхарыр. Һәр үч гардашын јашларынын чәтин шәраитдә јашамаға имкан вермәси, Гаракүрә будуглуларынын өз улу бабалары Сәфәрин гардашларынын адларыны дегиг билмәмәләри, һәмин нәсилдән бир сыра шәхс адларынын "бәј" сөзү илә битмә-

си (Әмирбәј, Балабәј, Вәлибәј, Гајынбәј, Шејдабәј, Һачыбәј) вә с. бу фәрзийәнин даһа да реаллашмасына көмәк едир вә онларын Авадан нәслиндән Сәфәрин хәләфләри олдуғуну сөјләјәмә имкан верир.

Гаракүрә будуглуларынын мүасир һәјат тәрзләри тамамилә ләзкиләрлә ејнидир. Узун мүддәт ләзкиләрлә сых тәмасда олмалары, даһа доғрусу Сәфәрин ләзки кәндинә кәлмәси, јегин-ки, ләзки аиләси илә гоһум олмасы, онун хәләфләринин дә бу кәнддә ләзки гызлары илә аилә гурмалары һәмин нәслин тәдричән ләзкиләшмәсинә кәтириб чыхарса да, онлар өз сој көкләрини итирмәмишләр. Доғрудур, бу нәсилдә будуглуларынын өзләринин ләзки олдуғлары өһвал-руһийјәси күчлүдүр вә онлар дә өзләрини ләзки һесаб едирләр. Бунунла белә онлар будуглу олдуғларыны, будуглу Сәфәрин хәләфләри һесаб олундуғларыны бир ан белә унутмур, бүтүн нәслә мөхсус аилә үзвләрини бири-биринин гардашы, бачысы сајырлар. Гаракүрә будуглулары өз нәслиндән олан гызларла евләнмирләр, чүнки һәр бир гызы өз бачылары һесаб едирләр вә бунунла да, бир кишинин өвладлары олдуғларыны нүмајиш етдирирләр. Онлар јалныз ләзкиләрлә гоһумлуг әләгәләринә кирир, өз гызларыны ләзкиләрә верир вә ләзкиләрдән гыз алырлар.

1991-чи илдә Дағыстанын мүхтәлиф јерләриндә бу нәсилдән 20-јә, гәдәр аилә мөвчуд иди. Онлардан 5-и Гаракүрәдә, 6-сы Маһачғалада, 2-си Дәрбәнддә јашајыр. Тәхминән 85-90 нәфәрдән ибарәт бу нәслин ағсағгалы Әмирбәјин 80 јашы вар. Балабәј киши - 67, Султан киши - 65, Аллаһгулу киши - 60, Мангулу киши - 55 јашдадыр. Кәнч вә орта нәслин нүмајәндәләри арасында али тәһсилли мүтәхәссисләр - тарихчи, ријазијјатчы, забитләр, сәнәткарлар мөвчуддур. Гаракүрә будуглулары ләзки вә рус дилләриндә данышырлар, бә'зиләри азарбајчанча аз-чох билир, будуг дили барәдә исә тәсәввүрләри јохдур.

Будуглуларынын фәрди шәкилдә мөскән салдығлары јерләрдән Гонагкәнд, Јерфи вә с. кәндләр даһа чох диггә-

ти чөлб едир. 1849-чу илдә апарылмыш сијаһыдан тө-
лум олур ки, Гонагкәнддә јашајан 5 бәј аиләсинин һа-
мысы Будуг бәјләринин нәслиндәндирләр. Онлардан
дөрдү Рүстәм бәјин (45 киши), бири исә Ага бәјин (11
киши) аиләсинә мөхсус олмушлар (3, в.29-53). Јерфи
кәндиндә исә бу дөврдә 5 будуглу аиләси јашајырды.
Бунлар Елдар бәјин, Шејда бәјин вә Таһир бәјин өв-
ладлары идиләр (3, в.39-41). Көстәрилдији кими, 1912-
чи илдә 30 јашлы будуглу Шејда Дөмир оғлу аиләси
илә бирликдә, өз хаһиши илә Будугдан Сә'дан кәнд ич-
масынын Чархана кәндинә көчүр вә бу, Бақы Дөвләт
палатасынын гәрары илә (N 88/42) рәсмиләшдирилир
(бах:18). Будуглу аиләләри мөскунлашдыглары әразиләр-
дә јашамагда давам етмиш вә заман кечдикчә шахәлә-
нөрәк чохалмаға башламышлар. Буну 1898-1900-чу
илләрә аид архив сәнәдиндән ачыг-ајдын көрмәк олар.
Һәмин сәнәддә Гонагкәнддә 25-дән артыг, Јерфидә исә
10-дан артыг будуглу бәј аиләләринин ады чәкилир
(бах: 17).

Будуг бәјләри

Архив сәнәдләриндән көрүндүјү
кими, Губа гәзасында олан бәјләр-
ин јалныз Губа ханларынын нәс-
линдән оланлары, Алпан вә Будуг
бәјләри вә бир дә газы Һәсән
Әфәндиин хәләфләри рәсми бәј-
лик һүгугуна малик идиләр вә әсил ирси бәјләр һесаб
олунурдулар (79, с.117-118; 77, с.107). Ирси бәјләр хан-
лыглар дөврүндә бәјлик рүтбәси аланлара нисбәтән даһа
јүксәк имтијазлара малик идиләр (43, II, с.139). Будуг
бәјләринин бәјлик һүгугларыны тәсбит едән јазылы сән-
әдләри вар иди. Бизчә Будуг бәјләринин һамысы бәј-
лик һүгугу алмыш бир шәхсин, аиләнин, нәслин
хәләфләридирләр. 1818-чи илдә Сагиновун Ага бәј, Шеј-
да бәј, Илјас бәј, Әли бәј, Һүсәјнхан бәј, Әһмәдхан бәј
вә с. бәјләри Будуг маһалынын башчысы Мәммәд бәјин
гоһумлары кими гәләмә вермәси (33, с.12) фикримизин

сүбүтуна көмәк едир. Һәмин бәјләр 1831-чи илин каме-
рал сијаһысында исә Мәммәд бәјин аилә үзвләри кими
дејил, һәр бири мүстәгил бәј аиләсинин башчысы кими
гејд олунмушлар. Көрүнүр, илк дөфә бәјлик рүтбәсинә
лајиг көрүлмүш будуглунун аиләси заман кечдикчә чо-
халмыш, нәсли шахәләнмиш вә сонралар һәр бир гол
бәјлик һүгугуну өз үзәриндә мүһафизә етмишдир. Ла-
кин Будуг бәјләринин бу рүтбәјә нә вахт лајиг көрүл-
дүкләрини дөгиг мүәјјән етмәк чәтиндир. Буну I Шаһ
Аббасла вә ја "Будат" гәбиләси илә әлагәләндирмәк
олар; белә ки, I Шаһ Аббасын будуглу Мәлик Адидә
сојургал кими кәнд вердији бәллидир вә ола билсин ки,
бу дөврдә она "бәј" рүтбәси дә верилмишдир. О ки гал-
ды Һүлаку ханын јүрүшләри дөврүндә Азәрбајҗана кәл-
миш "Будат" гәбиләсинә, онларын улу бабалары
Тумбинә-хан олмушдур. XIII-XIV әсрләрдә бу гәбиләдән
чохлу әмирләр мөвчуд иди (98, с.193). Һәмин дөврдә
гәбилә башчыларынын бәј (бај) рүтбәси дашыдығыны
сөјләмәк олар. Рәшидәддинин әсәриндә верилмиш Бај-
Бука, Бај-Тимур, Бајсонгур, Бәк-Тимур, Бәк-Баһадур,
Дуз-бај, (89), Дура-бај, Инә-бәк вә с. адларда бај. бәк
(бәј) сөзләринин олмасы буну реаллашдырыр. Улу баба-
лары хан кими (Тумбинә-хан) хатырланан Будат гәби-
ләсинин башчысынын "бәј" олмасы да мүмкүн һалдыр.
Будуг бәјләри, дикәр бәјләр кими, 1934-чү илдә бәјлик
рүтбәси ләгв едилдикдә өз һүгугларыны там шәкилдә
итирмишләр.

Јери кәлмишкән Һәсән Әфәндиин етник мәнсубијјә-
ти барәдә бә'зи мүлаһизәләр сөјләмәк мөгсәдәүјүндүр.
Будуглуларла әлагәдар јазыларын бириндә Һәсән Әфән-
ди вә гардашынын "будуглу" олдуглары көстәрилир вә
онларын фәәлијјәти будуглуларын фәәлијјәти кими гәлә-
мә верилир. Јазыда билдирилир ки, Чар һөкүмәти Һә-
сән Әфәндијә "Һәсән Әфәнди" адланан Илхычы
(Хачмазда), "Конститусија" (Дәвәчидә) кәндләрини вә
58 рәнчбәр, гардашы прапоршик Таһир бәјә, огланла-
рындан мајор Иса бәјә, Бајрамәли бәјә, Исаг бәјә вә

Мехди Өфөндијә чохла рәнчбәр вә кәнд багышларышдыр. 1837-чи ил Губа үсјаны да Иса бәј вә гардашлары тәрәфиндән тәшкил едилмишдир (115). Өлбәттә, Губа гәзасында ирси бәјләрдән сајылан Һәсән Өфөндиһин будуглу олмасы арзу олунасы һалдыр, лакин һәр бир мүддәә тарихи фактларла әсасландырылмадыгда арзу олараг галыр. Һәсән Өфөндиһин вә өвладларынын адларына Будуг кәндинә аид сийаһыларда, сәнәдләрдә тәсәдүф олунмамасы онун будуглу олдуғуна инамы азалдыр. Һәм дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Һәсән Өфөнди будуглу олса иди, онун ады Будуг бәјләриндән тәчрид олунмуш шәкилдә верилмәзди (бах: 79, с.117-118). Көрүнүр, о нә Губа, нә Алпан вә нә дә Будуг бәјләриндән олмушдур.

Будуг бәјләри бәјлик рүтбәсинә мөхсүс бүтүн имтијазлара малик олмушлар: мөһсулун онда бири онлара чатыр, һәр бир ев илдә бәјә ики араба одун, бир араба әләф верир, һәр 10 ев бәјин төләби илә она бир ишчи ајырыр, рәијјәт онун тәдбирләриндә иштирак едир, бијара кедир, она гошгу вә миник һејванлары верир, кәнддән бәјә бир хидмәтчи, бир әкинчи вә бир мөһтәр хидмәт едир вә с. (8, с.220-221).

Будуг бәјләри һәлә Сөфөвиләр дөврүндә мүхтәлиф кәндләрә башчы тәјин олунмушлар. I Шаһ Аббасын, даһа сонра губалы Һәсәнәли ханын фәрманлары буну сүбут едир. Губа ханларынын сонракы фәрманларына әсасән Зәрҗава, Сәдан, Гушчи, Чираг, Укаһ вә Чалган кәндләри Мәлик Һачы бәј Будуглуја, Нүдүн кәнди исә Илјас Елдар бәј оғлу Будуглуја тијул кими верилмишдир. Ханлыглар дөврүндә Будуг бәјләриндән Шејда бәј вә Мустафа бәјин чөмијјәтдәки мөвгеләри даһа үстүн олмушдур (45, в.58). Чар һөкүмәти дә Будуг бәјләринин хидмәтләрини гијмәтләндирәрәк Падар кәндини Рүстәм бәј Будуглуја, Сәркәр гышлағыны Шејда бәј Будуглуја (9, в.70), Газаглыны Аға Јүзбашы Будуглуја (57, с.40) верир. Мәммәд бәј Будуг маһалынын наби тәјин олунур, оғлу Рүстәм бәј Дөвләт диванына үзв сечилир

(35, в.57). Талыш, Баш вә Ашагы Талабы кәндләри дә Рүстәм бәјин вә онун хәләфләринин сәрәнчамына верилр. Бу нәсилдән олан бәјләр ингилаба кими Зәрҗава, Нүдүн, Падар, Сәдан, Чираг, Талабы, Талыш вә с. кәндләрин кәлирләриндән фәјдаланмаг һүгугуну итирмәмишдиләр. Һәмин кәндләрин тарихи барәдә гыса мәлуҗат бу бахымдан мараглыдыр.

З ә р җ а в а кәнди губалы Фәтәли ханын фәрманына әсасән 1759-чу илдә Һачы бәј Будуглуја верилмишдир. Һачы бәј буранын тијулдары олмуш вә кәнд ичмасындан верки топламышдыр (111, с.60; 30, с.130-131). Онун өлүмүндән сонра Зәрҗава оғланлары Һејдәр бәјә вә Чәфәр бәјә мөхсүс олмушдур. Чәфәр бәјин нәслиндән оланлар рус һөкүмәтинә гаршы чыхдыгларындан кәнд үзәриндәки һүгугларыны итирмишләр (30, в. 279). 1799-чу илдә Шејх Әли ханын фәрманына әсасән, Һејдәр бәј ханлыг гаршысындакы хидмәтләринә көрә Зәрҗава кәндинә дарга тәјин олунур вә кәндин даргалыг вә малчәһәт веркиләринин она верилмәси әмр олунур (39, в.130-131). Бундан сонра кәндин идарәси Һејдәр бәјин хәләфләринин сәрәнчамына кечмишдир. 1837-чи илдә кәнди Һејдәр бәјин нәвәси Рүстәм бәј Мәммәд бәј оғлу идарә едирди (13, в.59). Бунунла бслә Һејдәр бәјин дикәр 3 оғлу - Мәлик бәј, Абдал бәј вә Ибраһим бәјин хәләфләри дә бу, кәнддән пај алмаг һүгугуна малик идиләр. 1874-80-чи илләрин мәлүматына көрә, Зәрҗава Рүстәм бәјин оғлу Абдулла бәјин сәрәнчамында олмуш вә бу нәсилдән олан дикәр 20 бәј дә онун шәрики идиләр (39, в.278-279; 31, в.189). Тарихи фактлардан мәлүм олур ки, һәмин нәслин нүмајәндәләри ингилаба кими Зәрҗава кәндинин саһибләри идиләр. Бакы Дөвләт палатасында 1914-16-чы илләрдә Зәрҗаваја аид нәзәрдән кечирилмиш ишин нәтичәләри буну ачыг-ајдын сүбут едир. Губа гәзасына дахил олан Зәрҗава мүлкүнүн торпаг саһибләри Хәлил бәј Осман бәј оғлу, Пашабәј Һүм-мәт бәј оғлу, Һарун бәј Мәстан бәј оғлу Һачыбәјовлар вә бу нәсилдән олан дикәр бәјләр тәрәфиндән верил-

миш әризә илә әлагәдар Зәрғавадан әлдә олан кәлирләрдин мүйҗән фаизинин онлара верилмәси мәсәләсинә баһылмышдыр. Гәбул олунмуш гәрарда кәстәрилер кәлирләри адлары чәкилән бәйләрин 1913-чү илин январын 1-дә Зәрғава әһлиндән верки топладылары әсас кәтүрүләрә онларын вә шәрикләринин (27 нәфәр) һәмин мүлкү кәлирләриндән фаиз алмаг һугулары тәсдиг едилсин (26, в.1-4).

Н ү д ү н кәнд ичмасы 1813-чү илдә Губа комендантын сәрәнчамына әсасән Илјас бәј Елдар бәј оғлу Будуглуја тијул олараг верилмишдир. Илјас бәј кәнддә онда бир (ашар) веркиси алмаг һугугуна малик иди. Кәндин кәлирләриндән һәмчинин даргалыг һаггы тутул малы иди. Сәрәнчамда кәнд әһалисинин Илјас бәји сөзләринә вә гануни кәстәришләринә әмәл етмәләри тәләб едилди (111,с.75). Статистик мәлүматлар кәнди 1831-чи (10,в.499), 1837-40-чы (13,в.60) вә һәтта 1873-75-чи илләрдә (29,в.52) Илјас бәјин ихтијарында галдыгыны кәстәрир. 1831-чи илдә Нүдүндә 27 тәсәррүфатда 110 киши вар иди. Мараглыдыр ки, 1873-75-чи илләрдә бир кәстәричидә Илјас бәј "Јерфили Илјас бәј" ким иди верилди. Нүдүн кәнди сонралар да бу нәсилдән олар бәйләрин ихтијарында галмышдыр. Һәмин нәслин нүмајәндәләри - Нүдүн сакинләри Исрафил бәј Мүштаг бәј оғлу вә Талыб бәј Чавад бәј оғлу өз гоһумлары адындан 1914-чү илин апрелин 5-дә Бақы Дәвләт палатасына нүрачидә едәрәк кәнд кәлирләриндән онлара фаиз ајрылмасыны хаһиш едиләр. Гәбул олунмуш гәрар әсасән Нүдүн кәндинин кәлирләриндән һәмин нәслин нүмајәндәләри үчүн ајрылмыш һиссә онларын 9 айләс арасында бөлүнүр (27, в.1-4).

П а д а р кәнди Будуг бәйләринә Чар һөкүмәти тәрәфиндән верилмиш кәндләрдәндир. Кенерал-мајор Краденин Губа коменданты Френганка кәндәрдији 1-октябр 1827-чи ил тарихли (N 1039) мәктүбда кәстәрилер ки, Әбдүлрәһим бәјин говулмасындан сонра бош галмыш Падар кәнди онун сәрәнчамы илә рус һөкүмә-

тинә олан сәмиимийјәти вә хидмәти әвәзиндә Рүстәм бәј Мәммәд бәј оғлу Будуглуја верилди вә гејд олунур ки, бу барәдә она мұвафиг сәнәд тәгдим едилсин, онун бу кәндин идарәси барәдә һугугу мөвчуд бәјлик әсаснамәсинә мұвафиг рәсмиләшдирилсин (34, в.32). Кәнд 1840-чы иләдәк Рүстәм бәјин идарәсиндә галыр (13, в.146) вә сонра оғланларынын ихтијарына кечир. 1875-80-чы илләрдә Падар Рүстәм бәјин оғлу Абдулла бәјин вә шәрикләринин әлиндә иди (30, в.412; 31, в.189). даһа сонра Падар мүлкү бу нәсилдән олан Ағабала бәј Мәммәд бәј оғлу, Рәсул бәј Шаһбаз бәј оғлу вә шәрикләри тәрәфиндән идарә олунурду. Онлар 1914-чү илдә Бақы Дәвләт палатасына әризә илә мұрачидә едәрәк Падар кәндинин кәлирләриндән мүйҗән фаизин онлара дүшдүјүнү вә буну рәсмиләшдирмәји хаһиш едиләр вә гәбул олунмуш гәрарда кәндин кәлирләринин мүйҗән һиссәсинин бу нәсилдән олан 12 бәјә верилмәси тәсдиг олунур (24,в.1-3).

С ө ' д а н вә Ч и р а г кәндләри, Гушчи, Укаһ вә Чалган кәндләри илә бирликдә, 1774-чү илин сонларында губалы Фәтәли ханын фәрманына әсасән Мәлик һачы бәј Будуглуја тијул олараг верилмишдир (111,с.62, 44,с.375). Губа ханлығы Русијаја бирләшдирилдикдән сонра Чар һөкүмәтинин Тифлисдәки сәләһийјәтли нүмајәндәси кенерал Тормоловун кәстәриши илә 1810-чу илдә Сә'дан вә Чираг кәндләри Ејваз бәј Будуглуја тәһким олунур вә сонра нәвәси Исмајыл бәј Ағабәј оғлу Будуглунун сәрәнчамына кечир. 1825-чи илдә Губа коменданты һәмин кәндләрин Исмајыл бәјин идарәсиндә сахланылмасынын мүмкүнлүјү барәдә мәсәлә галдырыр вә бу һагда Дағыстан һәрби даирәсинин рәиси кенерал-мајор Краддејә рапорт кәндәрир (36, в.16). Крадде Исмајыл бәјин Рус һөкүмәти гаршысындакы хидмәтләри барәдә мәлүмат тәләб едир вә әкс тәгдирдә бу кәндләрин онун сәрәнчамында галмасынын мүмкүнлүјүнү шүбһә алтына алыр (36, в.22). Көрүнүр, Исмајыл бәјин хидмәтләри ону гане етмишдир; белә ки, 1831 вә 1837-

40-чы илләрин статистик мә'луматларында һәр икки кәндән Исмәйыл бәй Ага бәй оғлунун идарәсində олдуҗ кәстәрилер. Бу дөврдә Сә'данда 102 тәсәррүфат (45 киши), Чираг кәндində исә 34 тәсәррүфат (138 киши) вар иди (11, в.12,28; 13, в.67; 14, в.50). Һәмин нәсли нүмајәндәләри ингилаба кими өз һүгугларындан истифадә етмиш вә бу кәндләрдән фәјдаланмышлар. 1898-1900-чү илләрин мә'луматындан ајдын олур ки, Сә'дан вә Чираг кәндләриндә бу нәсилдән олан бәјләрин 300 дәрҗәтинә јахын торпаг сәһәләри вар иди (бах: 17). 1914-чү илдә Гонагкәнд сакини Һарун бәй Өмәр бәй оғлу шәрикләри илә бирликдә Сә'дан вә Чираг кәндләринин кәлирләриндән онлара пај ајрылмасы барәдә мәсәлә галдырыр вә буна наил олурлар; һәр икки кәндин кәлирләриндән онлара һиссә верилмәси барәдә Бақы Дөвләт палатасы гәрар гәбул едир (20, в.1-4; 29, в.1-3).

Т а л а б ы кәнди 1810-чү илдә Рус һөкүмәтинин полковники Лисанович тәрәфиндән Һејдәр бәјин икинчи оғлу подпоручик Мәммәд бәјә, шәхси хидмәтләринә кәтәрә верилмишдир. Мәммәд бәјин өлүмүндән сонра кәнд онун оғланлары Рүстәм бәјин, Һәсән бәјин, Мәммәдрәзә бәјин, Өһмәд бәјин вә Мустафа бәјин ихтијарында галыр (30, в.279). 1831-чи илдә Рүстәм бәјин идарәсində олан Талабыда 152 аилә (576 киши) мөвчуд иди (10, в.475). 1833-42-чи илләрдә Талабы һәмин нәсилдән олан башга бәјләрин - Мәммәд бәјин гардашлары Ибраһим бәй вә Абдулла бәјин (Рүстәм бәјин әмиләри) сәрәнчамында олмушдур. 1842-чи илдә Баш вә Ашагы Талабы јенидән Мәммәд бәјин нәслиндән Осман бәй Рүстәм бәй оғлунун идарәсінә верилер. Үмүмијјәтлә Талабы кәндинә саһиблик һүгугу үстүндә Һејдәр бәјин хәләфләринин арасында чидди мүбаһисә кетмишдир. Белә ки, кәнд Һејдәр бәјин икинчи оғлу Мәммәд бәјә верилмиш вә гаунла онун нәслиндән оланлара чатырды. Лакин сонракы фактлардан көрүндүјү кими, Мәммәд бәјин кичик гардашлары - Ибраһим бәй вә Абдал бәй 1833-42-чи илләрдә Талабыны идарә етмишләр вә онлар

өз саһибкарлығыны кәндин 1833-чү илдә Рүстәм бәй Мәммәд бәй оғлу тәрәфиндән онлара верилмәси барәдәки сәнәдлә әсасландырмамышлар. Мүбаһисә кетдикчә кәскинләшмиш вә 1848-чи илдә Осман бәй Рүстәм бәй оғлу бу барәдә мөһкәмә гаршысында мәсәлә галдырмашдыр. О, Талабынын Һејдәр бәјин бүтүн оғланларына дејил, төкчә Мәммәд бәй адлы оғлуна верилдији вә буна көрә дә, онун нәслинә аид олдуҗуну, 1833-чү илдә Рүстәм бәјин Талабыны Һејдәр бәјин дикәр оғланларына, јә'ни әмиләринә вердији барәдә сәнәдин сахта олдуҗуну вә с. билдирмиш вә кәндин өз һәгиги саһибләринә аид едилмәсинин рәсмиләшдирилмәсини хаһиш етмишдир (30, в.280-282). Бунунла белә, 1875-чи илин сијаһыларындан белли олур ки, Баш вә Ашагы Талабы јенә дә Ибраһим бәй вә Абдал бәй нәслиндән олан бәјләр тәрәфиндән идарә олунур (29, в.53; 30, в.412). Бу исә ејни нәсилдән олан бәјләрин бир-бирилә чәкишмәсинә вә дејиләнләрә көрә, нәсил дахилиндә ганлы вурушма баш вермәсинә кәтириб чыхармышдыр. Рус мә'мурларынын јеритдији мәнфур сијасәт дә бу ишдә аз рол ојнамамышдыр: 1848-чи илдә Осман бәй тәрәфиндән мөһкәмә гаршысында галдырылан мәсәләјә узун мүддәт бахылмамасы вә гәти тәдбир көрүлмәмәси нәсил дахилиндәки дүшмәнчилији гызышдырыр вә нәтичәдә, онларын зәифләмәсинә кәтириб чыхарыр ки, бу да Рус һөкүмәтинин хејринә иди.

1874-чү ил декабрын 6-да Мәммәд бәјин нәслиндән олан 11 бәй, Абдулла бәй Рүстәм бәй оғлунун башчылығы илә јенә дә бу барәдә мөһкәмәјә мүрачијәт едирләр (бах: 30, в.279-283). Лакин тарихи фактлар кәстәрир ки, бу дөфә дә онлар өз мөгсәдләринә чата билмәмишләр. Баш вә Ашагы Талабы кәндләри сонралар да Мәммәд бәјин гардашлары - Абдал бәјин вә Ибраһим бәјин нәслиндән олан бәјләр тәрәфиндән идарә олунур. 1914-чү ил январын 21-дә Гонагкәнд сакини Ибадулла бәй Һејдәрбөјов Бақы Дөвләт палатасына мүрачијәт едәрәк Баш вә Ашагы Талабы кәндләринин кәлирләриндән она вә шәрикләринә фаиз ајрылмасы барәдә мәсәлә галдырыр.

Гәбул олунмуш гәрара әсасән Баш вә Ашагы Талабы кәндләриндән Ибадулла бәј Мәммәд бәј оғлуна, Мәһәмәд бәј Зал бәј оғлуна, Сирач бәј Јәһја бәј оғлуна вә Чәрулла бәјә фаизлә кәлир едәнилир вә бундан әләвә Ашагы Талабы кәндинин кәлирләриндән Мәчид бәјин оғланлары Ибраһим бәј вә Чамаләддин бәј, Ханбутај бәјин оғланлары Искәндәр бәј вә Аслан бәј, Шаһбәддин бәј Јәһја бәј оғлу, Пәрзад ханым Зүлфүғар бәј гызы, Адил бәјин оғланлары Сәдрәддин бәј, Бәдирхан бәј, Әб-дүлсәлим бәј вә Әзиз бәј, Әлипәнаһ бәј Абдын бәј оғлу, Исаг бәј Мәммәдгулу бәј оғлу, Азај бәј Исаг бәј оғлу, Абдал бәј Исаг бәј оғлу вә Јусиф бәј Шүкүр бәј оғлу Һәјдәрбәјовлара да пај ајрылыр (21, в.1-3).

Т а л ы ш кәнди XIX әсрин әввәлләриндән Будуг бәјләринин идарәсиндә олмушдур. 1831-чи илдә кәнд будуглу Рүстәм бәј Мәммәд бәј оғлунун ихтијарында иди. Бу дөврдә кәнддә 19 тәсәррүфат вә 73 киши вар иди (11, в.306). 1834-чү илдә Губа гәзасынын коменданты Гимбутун Будуг маһалынын наби прaporшик Рүстәм бәјә јаздыгы сәнәддә билдирилир ки, Сизин һал-һазырда идарә етдијиниз Талыш кәнди бундан белә Будуг бәјләринә нәслән чатмыр, јалныз Сизә маһал наби кими верилир вә буна көрә дә, Талыш дөвләт веркиләриндән вә комендант үсул-идарәсинә аид веркиләрдән азад олунур (30, в.150). Кәнд 1840-чы илә кими, јә'ни Рүстәм бәјин өмрүнүн сонуна кими онун сәрәнчамында галыр (13, в.83). Бундан сонра Талыш узун мүддәт Рүстәм бәјин хәләфләринин идарәсиндә олур. 1872-80-чы илләрдә Талыш, Падар кәнди илә бирликдә, Рүстәм бәјин 3-чү оғлу Абдулла бәјин вә шәрикләринин идарәсиндә иди (31, в.189). 1914-чү илдә Рүстәм бәјин Гонагкәнддә мәскүнлашмыш хәләфләри - Һарун бәј Мәстан бәј оғлу вә Рәсул бәј Шаһбаз бәј оғлу Талыш мүлкүндән онлара вә шәрикләринә фаиз верилмәси барәдә мәсәлә галдырырлар вә гәбул олунмуш гәрара әсасән бу нәсилдән олан бәјләрин Талыш мүлкү үзәриндәки саһибкарлығы тәсдиг едилир (25, в.1-4).

Будуг бәјләри Будугдан әләвә өтраф өразиләрдә дә ениш әкин јерләринә, отлаглара вә аз да олса бағ саһәләринә малик олмушлар. Кечән әсрин сонларында (1898-1900) тәртиб едилмиш Губа гәзасынын шәхси торпаг саһибләрини әкс етдирән сијаһыда (бах: 17) 12 кәнддә (Будуг да дахил олмагла) 80-ә гәдәр будуглу бәјә мөхсүс 1737,5 дес. јарарлы торпагын олдугу көстәрилир. Бунун 904 дес. әкин, 832,5 дес. отлаг вә 3,75 дес. исә бағ саһәләри иди. Будуг бәјләринә мөхсүс торпаг саһәләрини һәммин сијаһыја әсасән тәртиб едилмиш ашаһыдакы чөдвәлдән мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр:

к ә н д л ә р	Торпаг саһибләринин сајы	Торпагларын үмуми мигдары (дес.)	Әкин саһәләри (дес.)	Отлаглар (дес.)	Бағ саһәләри (дес.)
Б у д у г	31	314	137	177	—
Гонагкәнд	27	253	123,5	129,5	2,5
Бәјлик гышлағы	22	99	94	—	0,25
Һачы Бәјимли	21	38,5	38,5	—	—
Јерфи	18	64,5	42	22,5	—
Зәргава	14	123,5	109	14,5	—
Падар	5	465	350	115	—
Чыраг	4	198	—	198	—
Талыш	4	88	8	80	—
Сә'дан	3	91	2	89	—
Нүдүн	3	7	—	7	—
Ашағы Талабы	1	—	—	—	1
Ч ө м и: 12	153	1737,5	904	832,5	3,75

Чөдвәлдән көрүндүјү кими, будуглу бәјләрин әксәријәти Гонагкәнд, Бәјлик гышлағы, Һачы Бәјимли, Јерфи вә Зәргава кәндләри өразисиндә торпаг мүлкләринә саһиб олмушлар. Торпагларын мигдарына кәлдикдә, будуглулар мөхсүс ән чох торпаг саһәләри Падар,

Гонагкөнд, Чыраг вә Зәргава әразиләридә иди. Будуг бәйләринин бә'зиләри бир нечә көндә торпаг саһәләринә малик олмушлар. Мәселән, Осман бәјин оглу Мәммәд бәј, Маһмуд бәјин оглу Гәдир бәј, Һүсејн бәјин оглу Әли бәј, Мәстан бәјин оглу Һарун бәј, Шаһбаз бәјин оглу Рәсул бәј, Абдулла бәјин оглу Нәчәф бәј вә башгалары 6 көндә торпаг мүлкләринә саһиб идиләр.

Будуг бәйләринин һеч дә һамысы ејни мигдарда, бә рабәр һәчмдә торпаг мүлкләринә малик олмамышлар. Онларын әксәријјәти кичик һәчмли торпагларын, һәтта 1 дес. торпағын саһиби олмуш, мүәјјән гисми исә ке ниш саһәләрә малик олмушлар. Бу бахымдан Рүстәм бәјин нәслиндән олан бәйләр даһа чох фәргләнирләр. Онларын нүмајәндәләриндән Мәммәд бәј Осман бәј ог лунун 145,5 дес., Гәдир бәј Маһмуд бәј оглунун 132,5 дес., Нәчәф бәј Абдулла бәј оглунун 129,5 дес., Һарун бәј Мәстан бәј оглунун 126,5 дес., Рәсул бәј Шаһбаз бәј оглунун 126,5 дес. торпаг саһәләри вар иди. Бу тор паглар 6 көндә - Гонагкөнд, Зәргава, Талыш, Падар, Бәјлик ғышлағы вә Һачы Бәјимли көндләриндә јерләш мишди. Сонралар Будуг бәйләринә мәхсус әтраф әрази ләрдәки торпаг саһәләринин һәчми нисбәтән азалса да, бә'зи көндләрдә әкс вәзијјәт јаранмышды. Белә ки, әс рин сонунда бу чүр торпагларын һәчми 1737,5 дес. иди сә, 1912-14-чү илин сијаһысында 1600 дес. олмушдур. Лакин, Јерфи вә хүсусилә, Гонагкөнддә будуглу бәйлә рин торпагларынын һәчми нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә артмышдыр. Бу дөврдә Јерфидә 25 будуглу бәјинә мәх сус (118 дес.), Гонагкөнддә исә 27 бәјә мәхсус торпаг лар вар иди. Гонагкөнддәки будуглу бәйләринин торпагларынын үмуми һәчми, Зәргава, Сә'дан, Чархана, Зарат, Дөвәчи, Падар, Талыш, Талабы вә с. көндләрдә ки торпагларла бирликдә 1234 дес. тәшkil едирди. Бу дөврдә Дәлигаја бәйләринин (5 нәфәрин) торпагларынын үмуми һәчми 90 дес. иди (26, в.45-72).

XX әсрин әввәлләриндә баш вермиш тәлатүмлү һади сәләр Будуг бәйләринин өз торпаг саһәләриндән мөһрүм

олмаларына көтириб чыхармышдыр. Будуглуларын өзлә ри исә һәмин торпагларда галмыш вә тәдричән әһали арасында әријиб кетмишләр вә кетмәкдәдиләр. Һал-һа зырда онларын нәслиндән олан нүмајәндәләрин чох чө тинликлә мүәјјәнләшдирилмәси буна сүбүтдур.

Будуг бәйләри Һачы Һүсејн, Чәрәкә, Гоша Көмрә, Ғызылбурун, Гарадәрә, Султан Күланы вә с. ғышлаглар да өз сүрүләрини отара биләрдиләр вә бу барәдә Губа ханларындан вә чар һөкүмәтиндән тәсбитедичи сөнәдләрә малик идиләр. Һачы Һүсејн ғышлағы 1789-чу илдә Әһмәд ханын фәрманы илә Һәјдәр бәј Будуглуја верил мишди (33, в.13). 1820-чи илдә рус кенерал-лейтенанты Вилјаминов һәмин ғышлағын бу нәсилдән алынмасы, ла қин онларын бурада гојун отармаларына мане олунма масы барәдә сәрәнчам вермишди. Һәмин илдә Губа коменданты Старховскинин тәртиб етдији сијаһыда исә Һачы Һүсејн ғышлағынын хәзинә торпагларына гатыл дыгы гејд олунур. Сонракы илләрин сијаһыларында ғышлаг хәзинә торпағы кими кәстәрилсә дә, Һәјдәр бә јин хәләфләри әсрин 70-чи илләринәдәк орадан истифа дә етмишләр (32, в.24). Чәрәкә ғышлағы, Осман бәј тәрәфиндән 1862-чи илдә дөвләт органларына тәгдим олунмуш гәбзә көрә, онун улу бабасы Һәјдәр бәј тәрә финдән 8 түмәнә сатын алынмыш, о вахтдан хәзинә торпаглары сијаһысына дүшмәмиш вә сонра Һачы Һү сејн ғышлағынын тәркибинә дахил едилмишди (32, в.25). Бәдәлхан тәпәси ғышлағы исә Һәјдәр бәјин оглу Мәммәд бәјә дөвләт гаршысындакы хидмәтләринә көрә 1803-чү илдә мајор Пономарјов тәрәфиндән верилмиш ди (33, в.11). Сонракы рус мә'мурлары да буну тәсдиг етмиш вә 1860-чы илләрдә дә ғышлаг бу нәслин ихти јарында олуб хәзинә мүлкијјәтинә кечирилмәмишди (32, в.25).

Һачы Ағачан ғышлағы Будуг бәйләри арасында сөз сәһбәтә сәбәб олмуш саһәләрдәндир. 19-чу әсрин әввәл ләриндә бу ғышлағын мүәјјән һиссәси Һачы Чәфәрә 300 манат хан пулуна сатылмыш вә бу иш сонралар мүәјјән

наразылыга сәбәб олмушдур. Арашдырмалар көстөрип ки, әсрин 60-чы илләриндә гышлағын бир һиссәси һеј-дәр бәјин нәслиндән олан бәјләрә, дикәр гисми Будуг сакинләри Шаһ Камал Гачај оғлуна, Абдулла Кәрим оғлуна вә Мәммәд Мөһәммәд оғлуна вә нәһајәт, үчүнчү гисми Сә'дан сакинләри һачы Аббас Калбаба оғлу вә Молла Мәммәд Исмаил оғлуна аиддир. һачы Ағачан гышлағы да хәзинә мүлкүнә кечирилмәмишдир (32, в.26-28).

Гызылча гышлағы 1795-чи илдә һәсән ханын фәрманы илә Будуглу Ејваз бәјә, ханлыг гаршысындакы хидмәтләринә көрә верилмишди (111, с.65). 1802-чи илдә Шејх Әли ханын көстөриши илә һәмин гышлаг Агабәј Будуглуја верилир. Бу бәјләр Гызылча гышлағында өз сүрүләрини отармаг һүгүгуна малик идиләр. Рус һөкүмәтинин сијаһыларында һәмин сәнәдләр гејдијјата дүшмәмиш вә бу гышлаг хәзинә гышлағы кими көстөрилмишдир. Буна бахмајараг һәмин нәсилдән олан Исмајыл бәј вә башгалары Гызылчада узун мүддәт өз сүрүләрини отармышлар (32, в.28).

Гоша Көмрә гышлағы губалы Шејх Әли ханын фәрманына әсасән 1788-чи илдә будуглу Һүсәјнхан бәјә верилмиш (33, в.9-10) вә јенә дә, онун әмринә әсасән 1792-чи илдә Һүсәјнхан бәјин оғлу Абдулла бәјин ихтијарында сахланылмышдыр (6, в.104). Лакин 1820-чи илдә рус мә'мурлары Гоша Көмрә гышлағынын бу нәсилдән алынмасы вә хәзинә мүлкүнә чеврилмәси барәдә көстөриш верирләр. Бунунла белә, Һүсәјнхан бәјин хәләфләри Гоша Көмрә гышлағындан сонралар да истифадә етмишләр. 1862-чи илдә бу гышлаг Мөвсүм бәј Абдулла бәј оғлунун сәрәнчамында иди (32, в.28-29).

Гызылбурун гышлағы 1791-чи илин нојабрында Шејх Әлин ханын фәрманы илә Авадан бәјин нәслиндән Әли бәјә верилмишдир. Фәрманда көстөрилир ки, Авадан бәјин сүрүләри, әввәлләр олдуғу кими, инди дә һәмин гышлагда отарылмалыдыр (33, в.10). 1809-чу илдә Шејх Әли ханын јени фәрманы илә бу һүгүг бир даһа тәс-

дигләнмиш вә Авадан бәјин оғлу Әли бәјин сүрүләринин бурада отарылмасына һеч бир манәә төрәдилмәмәси көстөрилмишдир (33, в.10). Лакин 1819-чу илдә рус мә'мурларынын гәрары илә Гызылбурун гышлағы хәзинә мүлкүнә чеврилмиш вә бу нәсилдән олан бәјләрин әлиндән алынмышдыр (6, в.94). 1862-чи илдә тәртиб олунмуш сијаһыда Гызылбурун гышлағынын адына тәсадүф олунмур.

1821-чи илин мә'луматына көрә, Будуглу Ага бәјин 600 баш гојуну Гарадәрә гышлағында отарылырды (7, в.12).

Архив сәнәдләриндән мә'лум олур ки, Будуг бәјләри, хусусилә, Һејдәр бәјин хәләфләри Чаф јайлагы, Шуңкир јайлагы вә с. јайлаглардан истифадә едирдиләр. Чаф јайлагы онлара 1800-чү илдә Шејх Әли хан төрәфиндән верилмиш (6, в.109), дикәр јайлаг исә бу бәјләрә даһа гәдим сәләфләриндән мирас галмышдыр (32, в.20).

Губа әјаләтинин мүхтәлиф кәндләриндә Будуг бәјләринә мөхсус рәнчбәрләр олмуш вә онларын сајы кетдикчә артмышдыр. Әкәр кечән әсрин 20-30-чу илләриндә белә рәнчбәрләрин сајы 15 нәфәр идисә (34, в.118-119), 60-70-чи илләрдә 60-а чатмышдыр. Рүстәм бәјин нәслиндән олан бәјләр бу бахымдан да фәргләнирдиләр вә 40-а гәдәр рәнчбәрә малик идиләр. Исмајыл бәј Ага бәј оғлу, Илјас бәј Елдар бәј оғлу, Осман бәј Мәммәдхан бәј оғлу, Гасым Ахунд Мустафа Ахунд оғлу, Өмәр бәј Фәрзәли бәј оғлу, Мустафа Әфәнди Шихичан Әфәнди оғлу вә с. будуглу бәјләрә дә рәнчбәрләр тәһким олунмушду. Гонагкәнддә Будуг бәјләринә мөхсус 15 рәнчбәр, Талабыда -8, Рүкдә - 7, Јерфи, Сөһүб вә Зәрҗава кәндләринин һәр бириндә 6 рәнчбәр аиләси јашајырды. (30, в.288-338). Мараглыдыр ки, јухарыда ады чәкиләп Гасым Ахундун гызы Көвсәр ханым 1874-чү илдә Нүкәди кәндиндә јашајырды вә 5 рәнчбәри вар иди (30, в.332).

IV ФӘСИЛ

БУДУГ ДИЛИ ВӘ ОНУН ТӘДГИГИ

Дилчиликдә гәбул олунмуш тәснифата көрә, будуг дили Ибер-Гафгаз дилләри аиләсинә аид олан Дағыстан дилләринин Шаһдаг ярымгруппуна дахилдир. Даһа чох чографи мөвгс бахымындан ујгун көлән (76, с.10) Шаһдаг дилләри ярымгруппу хыналыг, будуг, чөк, грыз вә һапут дилләрини бирләшдирир. Будуг дили лексик бахымдан грыз, чөк, һапут, өлик дилләринә даһа јахындыр вә азәрбајчан, ләзки, уди вә с. дилләрдә олан бир сыра сөзләр будуг дилиндә дә ејни мә'нада ишләнилер. Будуг вә уди дилләриндә нәзәрә чарпан ејни сөзләр дигтәти даһа чох чөлб едир: јин-јан (биз), вин-ван (сиз), мез-муз (дил), арфар-афар (гутаб), мух-му(арпа), лаха-лахо (јухарыда), могул-мугул (сүпүркә), меч-меч (кичиткан), кел-кел (гузу), хел-хел (јук) вә с. (мүгајисә ет: 63 вә 81). Бунунла белә, Дағыстан дилләринин тәснифаты, будуг дилинин бурадакы јери вә дикәр дилләрлә әләгәси барәдә мүхтәлиф рәјләр мөвчуддур. Н.Ј.Марр Шимали-Гафгаз дилләрини бир нечә группа бөлүр вә будуг дилини "Шөрг (ләзки) группу"нун Күрә гәбиләләри бөлмәсинә дахил едир. Бу бөлүмә 12 дил, о чүмлөдән Шаһдаг дилләри аид олунур (80, с.44). Н.Јаковлев исә Гафгаз дилләринин шөрг группуну 5 ярымгруппа бөлүр. Онлардан бирини "Ләзки-Самур ярымгруппу" адландыран мүәллиф бу ярымгруппун өзүнү ләзки, табасаран вә самурун хырда халглары кими 3 гисмә ајырыр. Будуглулар вә будуг дили агул, рутул, сахур, хыналыг, чөк, грыз, һапут вә уди дилләри илә јанашы Самурун хырда халглары гисминә вә ејни заманда, хыналыг, чөк, грыз вә һапут дилләри илә бирликдә Шаһдаг дилләри ярымгруппуна аид едилер (122, с.28-29,67).

Дағыстан дилләринин мүгајисәли тарихи лексикасына һәср олунмуш әсәрдә будуг дили Дағыстан группуна да-

хыл олан 26 дилдән бири кими көстәрилер (106, с.7,17). Б.Б.Талибовун тәснифатында будуг дилинин дахил олдугу Дағыстан дилләринин ләзки ярымгруппу 10 дили - ләзки, табасаран, агул, рутул, сахур, будуг, грыз, хыналыг, уди вә арчин дилләрини бирләшдирир (109,с.5). Онун фикринчә бу дилләр өзәк үмумләзки дилинин тәдричән парчаланмасы нәтичәсиндә јаранмышлар. Мүәллифә көрә әввәл хыналыг дили ајрылмыш, сонра арчин вә уди, даһа сонра будуг вә грыз, рутул вә сахур, өн нәһајәт ләзки, табасаран вә агул дилләри мејдана көлмишдир (109, с.16).

Будуг дили Дағыстан дилләри ярымгруппуна дахил олан әксәр дилләр (21 дил) кими јазысыздыр. Бу дилин ејрәнилмәси, тәдгиги саһәсиндә мүәјјән иш көрүлмүшдүр. Тәәссүф догуран чөһәт исә одур ки, Москванын, Санкт-Петербургу, Тбилисинин, Маһачгаланын вә харици өлкәләрин дилчиләри, тарихчиләри, этнографлары ајларла Азәрбајчанда, о чүмлөдән Шаһдаг зонасында отуруб тәдгигат апардыглары һалда, Азәрбајчан алимләри индијә кими сејрчи мөвгедә дурмушлар (113, с.3). Будуг дилинин будуглуларын өзләри тәрәфиндән тәдгиг едилмәмәсинә дә һагт газандырмаг олмаз. Һәмин дилин тәдгигатчылары милли тәркибинә көрә алман, рус, ләзки, күрчү, ермәни вә с. милләтләрин нүмајәндәләридир. Онларын әмәјини, зөһмәтини јүксәк гијмәтләндирмәклә јанашы бир һәгигәти дә дәрк етмәк лазым көлир ки, һәр бир дилин онун өз нүмајәндәләри, һәмин дили бүтүн инчәликләри илә билән савадлы дилчиләр тәрәфиндән тәдгиги даһа елми нәтичәләрә көтириб чыхара биләр. Әфсуслар олсун ки, һәләлик будуглуларын бу саһәдә чалышан нүмајәндәси олмамышдыр. Бу сәтирләрин мүәллифи дә белә бир миссијаны өз үзәринә көтүрмүр вә онун будуг дили барәдә охучуларын нәзәринә чатдырдыгы мә'лумат мөвчуд тәдгигатларын хуләсәси кими гијмәтләндирилмәлидир. Будуг дилинин һәртәрәфли тәдгиги исә көлөчәјин ишидир вә өз будуглу тәдгигатчыларыны көзләјир.

Будуг дили барədə илк мә'лумат Р.Еркертин әсәриндә (70) верилир. Әсәр ики һиссәдән ибарәтдир. I һиссәдә 545 сөзүн Гафгаз дилләриндә сәсләнмәси әкс олунмушдур. Мүәллиф Гафгазда јашајан 30 халгын дилиндән, о чүмлөдән будуг, хыналыг, чәк дилләриндән (грыз вә һапут дилләри верилмир) истифадә едәрәк мараглы лүгәт тәртиб етмишдир. Белә ки, һәр һансы сөз башлыгда алман, инкилис вә франсыз дилләриндә көстөрилир вә сонра Гафгаздакы 30 дилдә онун гаршылыгы верилир. Будуг дили һәр јердә 17-чи графада (чәк - 18-дә, хыналыг - 19-да) әкс олунур. Мүәллиф һәр һансы дилдә сөзүн мә'насыны билмәдикдә онун гаршысына хәтт чәкир. Лүгәтдә сәјлар (1-12, 20, 30, 40, 50, 100, 500 вә 1000), әвәзликләр, исимләр, көмәкчи сөzlәр вә с. өз әксини тапмышдыр. Китабын II һиссәси ајры-ајры Гафгаз дилләри барәдә гыса грамматик очеркләрдән ибарәтдир. Мүәллиф чәк вә будуг дилләрини ләһчәләр шәклиндә төгдим едир. О, будуг дилинә даир 61 ифадәннин алман дилиндә гаршылыгыны верир вә бу дилдәки исим, сифәт, сәј, әвәзлик вә с. нитг һиссәләри барәдә гыса гејдләр едир. Дилчи алимләрин фикринчә Р.Еркертин әсәри бир сыра фактик гүсүрларә мәликдир вә мүәјјән елми әһәмијјәт көсб етмир (81, с.3). Китабда будуг дилинә аид верилмиш материалларда нәзәрә чарпан ујгунсузлуглар буну бир даһа сүбүт едир.

Әсримизин әввәлләриндә алман алыми Адолф Дирр Лејпсигдә уди, грыз, хыналыг вә будуг дилләринин гыса грамматик очеркләринә һәср олунмуш китаб чап етдир. О, ејни заманда агул дилинә даир јаздыгы грамматик очеркиндә 100-дән артыг чәк, хыналыг, уди, будуг сөzlәриндән мүгајисәли шәкилдә истифадә етмишдир (бах: 101, с.154).

Н.Ј.Марр көстөрилдији кими, Дагыстан дилләринин тәснифатыны верәркән будуг дилини Шимали Гафгаз дилләринин "Шәрг (ләзки) групунун Күрә гәбиләләри сырасына дахил етмиш (80, с.44), Н.Ф.Јаковлев исә будуг дилини Ләзки-Самур јарымгрупунун Самурун хырда

халглары сырасына (Шаһдаг дилләри чәркәсинә) аид етмишдир (122, с.28-29, 67). Ләзки дилинин Гил диалектини тәдгиг едән Р.М.Шаумјан Гусарда материал топладыгдан сонра хыналыг, будуг вә грыз дилләри барәдә дә ајрыча мөгалә чап етдирмишдир. О. Шаһдаг дилләринин тәснифатыны вермиш, будуг, грыз вә хыналыг дилләринин јайылма даирәсини мүәјјәнләшдирмәјә чалышмыш, будуг вә грыз дилләринин, хыналыг дилиндән фәргли олараг, ләзки дилинә даһа јахын олдуғуну көстөрмиш вә нәһәјәт, "Шаһдаг јарымгрупуну" термининин тутарсыз олдуғуну билдирмишдир. Мүәллиф илк дөфә олараг будуг дилинин фонетик тәркибинин гыса шәрһини всрир, саит вә самитләрин сәјыны мүәјјәнләшдирир, исим, сифәт, сәј, әвәзлик вә фе'лләрдән бәһс едир. Мөгаләдә һәмчинин будуг дилинә даир 265 сөз изаһ олунур вә көстөрилир ки, бу дилин көлөчөкдә тәдгиги вачиб мәсәләләрдәндир (бах: 81, с.4).

Вл.Панчавидзе будуг дилиндә фе'лин грамматик һалларына һәср етдији мөгаләсиндә (93) һәмин дилдә 4 грамматик синфин олдуғуну гејд едир: I синиф - киши чинси (кишиләр), II синиф - гадын чинси (гадынлар), III синиф - әшјалар (чанлы аләм вә бә'зи предметләр), IV синиф - галан әшјалар вә һадисәләр. Мүәллиф һәр бир һалын көстөричиләрини - шәкилчиләрини шәрһ едир. Мөгалә күрчү дилиндә јазылдыгындан онун русча гыса "Хүләсә"си әсәр барәдә даһа әтрафлы данышмаға имкан вермир.

Әсримизин 60-чы илләриндә будуг дилинин тәдгиги сәһәсиндә мүәјјән ирәлиләјиш әмәлә кәлди. Ј.Д.Дешериевин "Будуг дили" (Будугский язык) адлы јығчам, һәм дә әһатәли мөгаләси (66) һәмин сәһәдә хүсуси јер тутду. Белә ки, һәчмчә чох да бөјүк олмајан бу мөгаләдә будуглулар барәдә гыса гејдләрдән сонра будуг дилинин фонетикасы, морфолокијасы, синтаксиси, лексикасы, диалектләри барәдә мә'лумат вә будуг дилиндә "Губанын сөһәри" (Гхубаджа памоджар) адлы мөтн верилир. Мүәллиф көстөрир ки, будуг дили грыз дилинә чох јахын-

дыр вә бу јазысыз дилдә 1000 нәфәрә јахын адам данышыр. Онун фикринчә, Хачмазын Јеркүч јашајыш мәнтәгәсиндә мәскунлашмыш будуглуларын дили Будуг кәндиндәки будуглуларын дилиндән фәрqli олараг чүз'и фонетик, морфоложи вә лексик хусусијјәтләрә маликдир. Ј.Д.Дешеријев фонетика бөлмәсиндә будуг дилиндәки сәит сәсләр (вокализм) вә самит сәсләр (консонантизм) системләриндән, фонетик просесләрдән данышыр, вургу-дан бәһс едир. Морфолокија бөлмәсиндә исим, сифәт, сәј, әвәзлик, фе'л, зәрф, нида вә с. нитг һиссәләри барәдә мә'лумат верилир. Синтаксис бөлмәсиндә исә дилдәки синтактик әлагәләрдән, садә вә мүрәккәб чүмләләрдән сөһбәт ачылыр. Мүәллиф гејд едир ки, будуг дилинин лексикасы јерли вә алынма сөзләрдән ибарәтдир. О, јерли сөзләрин бир нечәсини гәләмә алыр вә билдирир ки, будуг дилиндә алынма сөзләр азербәјчан, рус, әрәб, фарс дилләриндән кечмишдир.

Һ.Садаса адына Дағыстан тарих, дил вә әдәбијјат институтутун 1971-чи илдә нәшр етдирдији "Дағыстан халqlарынын мугајисәли-тарихи лексикасы" (русча, бах: 106) китабында будуг дили материалларындан истифадә олунмуш вә јери кәлдикчә башга дилләрлә мугајисәли шәкилдә шәрһ едилмишдир. Китабда лексик мугајисә 14 груп үзрә апарылыр вә демәк олар ки, һәксәр группларда будуг дилинә мүрачиәт олунмушдур.

Һәмин илләрдә будуг дили рутул, сахур вә грыз дилләри илә јанашы Һ.Х.Ибраһимовун апардыгы арашдырмаларын објектинә чеврилир. Мүәллиф кәстәрилән дилләрдә исмин чәм һалынын әмәлә кәлмәсинин чохформантлыгындан бәһс едир. Онун фикринчә будуг вә грыз дилләриндә исмин мәһдуд чәм формасынын, јә'ни чүт, гоша шәклинин изләри дә нәзәрә чарпыр. Бунунла белә, будуг дилиндә исмин чәм һалыны әмәлә кәтирән формантларын чохчешидлилији кәз габағындадыр. Мәгаләдә бир сыра садә вә мүрәккәб формантлар (-ар, -авр, -ер, -ри, -ј-ри, -им, -бер, -и-бер, -и-мер, -нар, -рим, -

р-бер, -ри-мер, им-бер, -м-бер) вә исимләрин онларын васитәсилә әмәлә кәлән чәм һаллары кәстәрилир.

1980-чи илдә Москвада Б.Б.Талибовун ләзки дилләринин мугајисәли фонетикасына даир самбаллы әсәри (109) нәшр олунур. Китабда будуг дили материалларына аз јер ајрылмамышдыр. Мүәллиф илк нөвбәдә будуглулар барәдә гыса мә'лумат верир, сонра исә бу дилин фонетикасындан әтрафлы сөһбәт ачыр, будуг дилиндә самитләр системиндән, кар вә чинкилтили самитләрдән данышыр. Китабда будуг дилиндә нәзәрә чарпан фонетик просесләрә хусуси јер верилмишдир. Б.Б.Талибов әсәриндә ләзки группна дахил олан бүтүн дилләрин үмуми ләзки дилиндән, ваһид өзәкдән шахәләндикләрини гејд едир вә кәстәрир ки, үмуми ләзки дили тәдричән парчаланмыш вә онун әсасында әввәл хыналыг, сонра арчин, уди, даһа сонра будуг, грыз, рутул, сахур вә нәһәјәт, ләзки, табасаран вә агул дилләри јаранмышдыр. Буну әсас тутараг мүәллиф әсас өзәк һесаб етдији үмумләзки дилинә мөхсус самит сәсләр системинин (консонант) мүасир ләзки группна дахил олан дилләрдә, о чүмләдән будуг дилиндә изләрини вә нәзәрә чарпан дәјишикликләри мүәјјәнләшдирмәјә сә'ј кәстәрир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Б.Б.Талибовун ләзки группу дилләринин тәдгигинә һәср етдији башга мәгаләләриндә дә будуг дили материалларындан истифадә олунмушдур (бах: 108). Мүәллиф илә олан шәхси сөһбәтләрдән бәли олмушдур ки, о, сон илләрдә "Будуг дилинин грамматикасы" адлы самбаллы әсәр үзәриндә ишләмиш вә ону нәшрә һазырламышдыр. Лакин әсәр һәләлик чап олунмамышдыр. Белә бир китабын нәшри будуг дили вә будуглулар үчүн лајигли һәдијјә ола биләр.

1979-чу илдә Черкесск шөһәриндә Ибер-Гафгаз дилләриндә әнгошма вә сонгошмалар мөвзусуна һәср олунмуш VIII рекионал елми сессия кечирилир. Сессиянын материалларындан көрүндүјү кими (бах: 103) Нах-Дағыстан дилләринә һәср олунмуш 17 мә'рузәдән үчү (У.А.Мејланова, М.Ј.Алексеев вә Е.М.Шејхов) биләваси-

тә будуг дилинә һәср олунмушдур. Бу һал будуг дилинин тәдгигата даһа кениш чәлб олундугуну билдирир. Е.М.Шейхов будуг дилиндәки гошмаларын аз тәдгиг олундугуну гејд едәрәк онлары 2 һиссәјә - исми вә фе'ли гошмалара ајырыр. Исми гошмалар да онун тәрәфиндән јерли вә алынма олмагла ики јерә ајрылыр. Мүәллиф фе'ли гошмаларын будуг дилиндә азлыг төшкил етдијини вә өзүнәмәхсус характердә олдуғларыны көстөрмәклә јанашы, будуг дилинин үмумијјәтлә инкишаф етмиш гошма системинә малик олдуғуну јазыр (бах:116).

М.Ј.Алексеевин мә'рузәсиндә грыз вә будуг дилләриндәки өнгошмалардан (превербы) бәһс олунмушдур. Мүәллиф бу дилләрин әсасән ејни өнгошма системинә малик олдуғларыны јазыр. Һәммин дилләрдә 6 өнгошма (кв-, г-, в-, ј-, ч-, с-) ејнидир, јалныз бир өнгошма "к-" грыз дилиндә истифадә олунур, будуг дилиндә исә јохдур. Мәгаләдә көстәрилән 6 өнгошманын һәр ики дилдәки јери мугајисәли шәкилдә әкс олунмушдур вә мисалларла әсасландырылмышдыр (46). М.Ј.Алексеев сонракы тәдгигатларында да будуг дилинин материалларындан кениш истифадә етмишдир. Онун илк - өзәк ләзки (үмумләзки) дилиндә исми-синиф системинә һәср олунмуш мәгаләси (47) буна чанлы сүбүтдур. Мүәллиф бу бахымдан ләзки дилләрини 3 група ајырыр: 1. Исми - синфә малик олмајан дилләр - ләзки, агул вә уди; 2. Ики исми - синфә малик олан дилләр - табасаран дили; 3. Дөрд исми - синфә малик олан дилләр - рутул, сахур, арчин, грыз, будуг вә хыналыг дилләри.

Мүәллиф әсас диггәтини 3-чү група дахил олан дилләрә јөнәлдир вә бу дилләрдәки дөрд исми-синфи мисалларла, о чүмләдән, будуг дилиндәки сөзләрлә изаһ едир. Даһа сонра М.Ј.Алексеев 3-чү групун материалларындан әсас мәгсәдини - үмумләзки (өзәкләзки) дилиндәки исми-синиф системини бәрпа етмәк нијјәтини һәјата кечирмәк мәгсәдилә истифадә едир. Мүәллиф бу дилләрдәки кенетик бахымдан гоһум сөзләри садаламаг-

ла онлары дикәр ләзки дилләринин материаллары илә тутушдурур вә бсләликлә, үмумләзки дилиндәки исми-синиф системини мүәјјәнләшдирмәјә чәһд көстәрир. Мәгаләдә III вә IV исми-синфә дахил олан сөзләр - һејван, ағач вә битки адлары, бөдән үзвләри, фәза чисимләри, әшјалар вә с. верилир. Бунларын арасында будуг дилинә мәхсус сөзләр кифајәт гөдөрдир.

Мөвчуд әдәбијјатдан көрүндүјү кими, будуг дилинин мүасир арашдырычылары арасында Унејзат Әзиз гызы Мејланова хүсуси јер тутур. Онун бу мөвзуја һәср олунмуш мәгаләләри вә хүсусилә, "Будуг-рус лүгәти" диггәти чәлб едир. Һәлә 1977-чи илдә мүәллифин будуг дилиндә фе'лин гурулушуна һәср олунмуш самбаллы мәгаләси чап олунур (82). О, будуг дилиндәки фе'лләри 3 (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб) јерә ајырыр. Дүзәлтмә фе'лләр садә фе'лләрә јерли өнгошмаларын әләвә едилмәси (мәс.: гувату - гув+ату - чырпмаг; јорату - јор+ату - кәсмәк), мүрәккәб фе'лләр исә мүхтәлиф сөзләрә "сии" (етмәк) вә "јихар" (олмаг) көмәкчи фе'лләринин артылырмасы васитәсилә (дартми сии-дартмаг, рази јихар - разылашмаг) әмәлә кәлир. У.Ә.Мејланова да будуг дилиндә фе'лләрин 4 синиф үзрә дәјишилдијини гејд едир. Мүәллиф будуг дилинә аид мүхтәлиф фе'лләри һалландыраг белә гәнаәтә кәлир ки, һеч дә бүтүн фе'лләр синифләр үзрә ејни сәвијјәдә һалланмыр вә бурада грамматик гәјдаларын фәәлијјәт көстәрдијини гејд етмәк һәләлик мүмкүн дејилдир. М.Ә.Мејланова будуг дилиндә II синфә аид, јә'ни гадын чинсинә аид фе'лләрин III синиф илә (һејванат аләми илә) ејниләшдирилмәси һалларына хүсуси диггәт јетирир вә буну гадын-киши мүнәсибәтләриндә мөвчуд олмуш ичтимаи бәрәбәрсизлијин будуг дилиндәки галығлары вә һәмчинин, һаггында данышылан гадынын (гызын) чәмијјәтдәки мөвгеји илә әләгәләндирир. Мүәллиф һәмчинин будуг дилиндәки даһа бир инчәлијә биканә галмыр: белә ки, данышан адам өз объектинә һәгарәтлә бахарса, ону алчалтмаг нијјәтиндә оларса вә ја онунла зарафат

етмөк истөрсө, киши чинсинө аид фе'ли (I синиф) гадын чинсиндө (II синиф), хүсүсилө дө, гадын чинсинө аид фе'ли (II синиф) һејванлара аид чинсдө (III синиф) һалландыра билөр. Онун фикринчө бу бахымдан будуг дили дикөр лөзки диллөриндөн фөрглөнир (82, с.231). Мөгалөдө фе'лин грамматик категоријаларынын позулмасы вө төнөззүлө уграмасы көстөрилер вө бунун фе'ллөрин һалланмасында даһа габарыг бүрузө верилдији гејд олунур. Ән нөһајет, У.Ә.Мејланова бу мөгаләсиндө будуг дилиндө фе'ллөрин әсасынын өнгошмалар васитәсилө дөјишилдијини гејд едир вө бу бахымдан истифадө олунан өнгошмалары јерлик вө јөнлүк гошмалар олмагла 2 јерө бөлүр. Әсас диггәтини јөнлүк гошмалара верән мүәллиф онлары да 2 гисмө ајырыр. Мөгалөдө әсас сөһбөт будуг дилинө хас дикөр бир чөһөтдөн - "көлмөк" фе'ли һалланаркөн чографи истигамөт аңлајышы кәсб етмәсиндөн кедир. Бу просесдө иштирак едөн өнгошмалары сәдәләјән мүәллиф мәсәләнин мүрөккәблији вө дөриндөн тәдгиг олунма зөрүрәтини хүсүси олараг гејд едир. Сонра көрөчөјимиз кими, будуг дилиндө "көлмөк" фе'линин чографи истигамөт бахымындан һалланмасы бу дилө мөхсүс спесифик чөһөтдир.

У.Ә.Мејланованын Черкесскдө охудугу мә'рузә лөзки вө будуг диллөриндө бә'зи гошмаларын фәалијјәтинө вө инкишафына һәср олунмушдур (бах: 83). Гошмаларын сајына вө вөзифәсинө көрө будуг дили Шаһдаг групп дилләри арасында лөзки дилинө даһа јахын дил һесаб олунур. Лөзки вө будуг диллөриндөки гошмалары мүгајисә едөн мүәллиф будуг дилиндөки бә'зи гошмаларын (хлакилаъ, хъан, алхъа, къарагалчич - һамысы тәхминән "арха" мә'насында) мөншөјини мүөјјәнләшдирө билмәдијини јазыр. Үмумијјәтлө көтүрдүкдө, будуг дилиндө фе'ли гошмалар чох зәиф инкишаф етмишдир. Лөзки дилинө мөхсүс фе'ли гошмаларын әксәријјәти исә будуг дилиндө әсасән "ви", "вичана" (олмаг) вө "дад", "дадчана" (јохдур) локал көмөкчи сөзлөрин артырылмасы васитәсилө јараныр.

У.Ә.Мејланованын 1984-чү илдө Москванын "Наука" нәшријјатында чап етдирдији "Будуг-рус лүгәти" мүәллифин узун иллөр боју апардыгы елми арашдырмаларын, топладыгы (о чүмлөдөн Будуг кәндиндө) лингвистик материалларын мәнтиги нәтичәсидир (81). Тәртибаты вө елми сәвијјәси бахымындан мүһүм өһөмијјәт кәсб едөн бу әсәр, мүәллифинин гејд етдији кими, даһа чох изаһлы тәрчүмө характери дашыјыр вө ән'әнәви лүгәт хүсүсијјәтләринө малик олмагла јанашы, будуг дилинин грамматикасы, Будугун топонимикасы, антропонимләри вө с. барөдө әтрафлы мә'лумата маликдир. Лүгәтин "Кириш"индө будуглулар вө будуг дили барөдө гыса тарихи арајыш вө бу дилин тәдгиги тарихи верилер. Сонра лүгәтин гурулушу вө тәркиби, сөзлөрин изаһлы-тәрчүмө үсуллары, истифадө олунан әлифба, грамматик категоријалар вө онларын формаларындан бөһс едилер. Будуг дилинин инчәликләрини ифадө етмөк мәгсәдилө лүгәтдө 45 һәрфдән ибарәт әлифбадан, о чүмлөдөн бу дилө мөхсүс бир сыра сөсләри әкс етдирмөк үчүн мүхтәлиф фонемләрдөн (мәс: г,гъ, гь, гI, к, къ, къг, кI; х, хъ, хь, хI) истифадө олунмушдур. Лүгәтдө 8.000-дән артыг сөзүн мә'насы верилер вө һәр бир сөз ади вө фразеоложи сөз бирләшмәләри, тәркибләр вө чүмлөләрлө ајдынлашдырылыр, онларын мә'на чаларлары арашдырылыр. Бурада сөзлөрин әксәријјәтинө һәср олунмуш материаллар санки ајры-ајры мөгалә, сүжет тә'сири бөхш едир. Лүгәтин мәзијјәтләриндөн бири бурада Будугун микропонимләринин ајрыча верилмәсидир. У.Ә.Мејланова 270-дән артыг јерин адыны әкс етдирмөклө Будугун топонимикасы барөдө там тәсәввүр јарада билмишдир. Лүгәтдө Будуг кәнди вө әтрафындакы јерләрин - дагларын, дәрәләрин, тәпәләрин, гајаларын, јурдларын, пирләрин, јолларын, булагларын, әкинләрин, бичөнөкләрин, хырманларын, дөјирманларын, нәсли гәбристанлыгларын вө с. ады, һәмчинин нәсил адлары дахил едилмишдир. Мүәллиф Будугун антропонимләринө - киши вө гадын адларына да хүсүси јер ајырыр.

Лүгәтдө диггәти чөлб едөн әсас сәһәләрдөн бири Будуг дилинин грамматикасына һәср олунмуш очеркдир. Дилин фонетикасы, морфолокијасы, синтаксиси вө лексикасындан бөһс едилән бу бөлмәдө мүәллиф, гыса олса

да, һәм ин саһәләр барәдә гијмәтли мә'лумат верир. Онун гејд етдијинә көрә, будуг дилинин фонетикасы үмумләзки дилләриндәки фонетик системин әсас хүсү-сијјәтләрини әкс етдирир вә 46 фонеми, о чүмләдән, 9 саити вә 37 самити бирләшдирир. Лүгәтдә саитләр вә самитләр барәдә ајры-ајрылыгдә данышылыр, фонетик просесләрдән, вургудан вә с. бәһс олунур. Морфолокија гисминдә исим, сифәт, сәј, фе'л, зәрф, әвәзлик, гошма, бағлајычы, әдат, нида барәдә сөһбәт ачылыр. Синтактик бөлмәдә будуг дилиндә чүмләләрин әсас нөвләри, онларын әмәлә кәлмә јоллары кәстәрилир. Мүәллифә көрә, будуг дилинин лексикасы јерли (локал) вә алынма сөзләрдән ибарәтдир. Јерли сөзләр будуг дилинин өзүнә мөхсүс сөзләрлә јанашы үмумдагыстан дилләринә мөхсүс сөзләрдән, алынма сөзләр исә әрәб, фарс, түрк вә рус дилләриндән кечән сөзләрдән тәшәккүл тапмышдыр.

Лүгәтин сонуна "Рус-будуг сөзләринин кәстәричиси" әләвә едилмишдир. Китабда самбаллы јер тутан бу кәстәричи охучу үчүн бир нөв "бәләдчи" ролуну ојнајыр. Белә ки, һәр һансы сөзүн будуг дилиндә адыны билмәк истәјән шөхс һәм ин сөзү "Кәстәричи"дә (рус дилиндә) тапыб гаршысындакы будугча сөзә баха биләр.

Будуг дилинин материалларындан У.Ә.Мејланова илә Б.Б.Талибовун ләзки групу дилләриндә грамматик синифләрин ифадәсинин хүсүсијјәтләринә һәср олунмуш биркә мөгаләләриндә дә (84) әтрафлы истифадә олунмушдур. Белә ки, мүәллифләр бүтүн ләзки дилләриндә һәм ин мәсәләни арашдырмаг үчүн нүмунә кими будуг дилинин материалларыны көтүрмүшләр. Онлар будуг дилиндәки сәјларын, хүсүсилә, фе'лләрин һалланмасы тимсалында ләзки групу дилләриндә синфи узлашма системинин тәнәззүл просесини кәстәрмәјә сә'ј етмишләр. Бу мөгсәдлә мөгаләдә "кьону" (алмаг), "кьурзар" (дурмаг), "ату" (вурмаг, дөјмәк), "алкьол" (отурмаг) кими фе'лләрин һаллар үзрә дөјишилмәси верилир вә белә гәнаәтә кәлинир ки, будуг дилиндәки өнгошмасыз фе'лләр һәм ин дилин фе'л системиндә синиф категоријасы-

нын тәнәззүл просесинә уградыгындан хәбәр всрир. Өнгошмалы фе'лләр исә будуг дилиндә аз-чох системли шөкилдә дөјишилирләр. Мүәллифләр будуг дилинин әсасында белә гәнаәтә кәлирләр ки, грамматик синиф категоријасынын мүтәмади тәнәззүлү вә позулмасы ләзки групуна дахил олан һал-һазыркы дилләрин үмуми инкишафынын ганунаујунлугларындан биридир.

1991-чи илдә нәшр олунмуш Ә.Б.Губатовун "Азәрбајчан халгы илә ваһид гардашлыг аиләсиндә" (62) адлы китабда әсас сөһбәт Шаһдаг групуну тәмсил едән халглардан, о чүмләдән будуглулардан кедир. Мүәллиф Будугун тарихиндән бә'зи фактлары вермәклә јанашы әсас дигтәтини будуг дилинә јөнәлдир. Китабда Азәрбајчан дилинин Шаһдаг дилләринә, о чүмләдән, будуг дилинә тө'сири, Азәрбајчан дилинин Губа шивәләриндә будуг, хыналыг, грыз вә ләзки сөзләри, грыз вә будуг дилләринин лексик тәркибинин хүсүсијјәтләри, Шаһдаг дилләриндәки мүхтәлиф мәншәли алынма сөзләр, гәдим түрк сөзләри вә с. мәсәләләр арашдырылыр. Мүәллиф әсәрин јазылмасында будуг дили материалларындан кифәјәт гәдәр истифадә етмиш вә чохлу фактики дил материалы вермишдир.

Будуг дили барәдә бә'зи мүлаһизәләрә бир сыра дикәр мүәллифләрин әсәрләриндә дә тәсадүф олунур. А.Глејсрин әсрин әввәлләриндә "чөк-будуг дили" терминини ишләтмәси (61, с.26), С.Искәндәрин Јеркүчдәки будуглуларын Грыз, Чөк, һапут, Әлик әһалисиндән дил бахымындан фәргләндијини кәстәрмәси (121, с.60-61), Ш.Сә'дијевин Азәрбајчандакы јазысыз дилләр барәдәки мә'луматы (101), Н.Мәммәдовун Гафгаз дилләринин тәснифаты вә будуг дилинин јери (85, с.249-150), М.Исајевин будуг дили барәдәки сөһһи гејдләри вә ону "бжедүх дили" (бжедүхский язык) кими вермәси (72, с.170), Г.Мәшәдијевин китабында "будуг" сөзүнүн сөһһи вә јерсиз изаһы (88, с.48) вә с. мүлаһизәләр мүһүм елми әһәмијјәт кәсб етмәсәләр дә, факт олараг дилчилик әдәбијјатына дахил олмушдур.

Будуг дилинә аид тәдгигатларын ғыса хуласәси белә гәнаәтә кәлмәжә әсас верир ки, бу дилин өјрәнилмәси саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлсә дә, бир чох чәһәтләр-рин тәдгиги вачиб мәсәлә кими гаршыда дурур вә өз арашдырычылыраны көзләјир. Будуг дилинин инчәликлә-ринә даир охучуларын нәзәринә чатдырачағымыз бә'зи мулаһизәләр бу фикри бир даһа тәсдиг едир. Илк нөв-бәдә гејд едәк ки, бизим мулаһизәләримиз профессионал дилчи мулаһизәләри сәвијјәсиндә олмајыб будуг дилини билән савадлы будуглунун дүшүнчәләриндән ибарәтдир. Бунунла белә, һәммин мулаһизәләрин будуг дилинин кә-ләчәк тәдгигатчылары үчүн музакирә объектинә чеврилә-чәји еһтималы реаллыг тәшkil едир.

Илк нөвбәдә будуг дилиндә "кәлмәк" фе'линин мә'на чаларларына нәзәр јетирәк. У.Ә.Мејланованын лүгәтиндә "приходить" (кәлмәк) фе'ли јалныз "глушхар" мәсдәри илә, "идти" (кетмәк) фе'ли исә 5 мәсдәрлә (вихи, ах-ми јихар, глушхар, глашхар, кьашхар) ифадә олунур. Гејд едәк ки, бу 5 мәсдәрин үчү - глушхар, глашхар вә кьашхар - "кетмәк" (идти) мәсдәри дејил, "кәлмәк" (приходить) мәсдәри мә'насы кәсб едир. Мүәллиф һаглы олараг "кәлмәк" фе'линин мүхтәлиф шәкилдә сәсләнмә-сини чографи истигамәтләрлә әлагәләндирир. Нәгигәтән, будуг дилиндә һәрәкәт јухарыдан ашагыја истигамәтлән-дикдә "глашхар", ашагыдан јухарыја истигамәтләндикдә "кьашхар", јан сәмтләрдән данышана тәрәф истигамәт-ләндикдә исә "глушхар" мәсдәрләри илә ифадә олунур. Нәр үч мәсдәр чинсә, замана, кәмијјәтә вә с. көрә һал-ланырлар вә бүтүн һалларда чографи истигамәт аңлајы-шы муһафизә олунур. Мәсәлән:

Киши (јухарыдан) кәлир - фури глашхарави.
Киши (ашагыдан) кәлир - фури кьашхарави.
Киши (јан сәмтләрдән) кәлир - фури глушхарави.
Ғадын (јухарыдан) кәлир - хләч глашархарави.
Ғадын (ашагыдан) кәлир - хләч кьашархарави.
Ғадын (јан сәмтләрдән) кәлир - хләч глушархарави.

Гузу (јухарыдан) кәлир - кел глашхарави.
Гузу (ашагыдан) кәлир - кел кьашхарави.
Гузу (јан сәмтләрдән) кәлир - кел глушхарави.

Кәстәрилән мәсдәрләрин кечмиш вә кәләчәк заман-ларда вә чәмдә һалланмалары да бу чәһәти, јә'ни чо-графи истигамәти дәгиг шәкилдә әкс етдирир. Фе'лин әмр формасында да (истәр тәсдигдә, истәрсә дә инкар-да) чографи истигамәт аңлајышы муһафизә олунур: белә ки, јухарыда олан объектә мурачиәтдә глаш, глашар, глашов, ашагыдакына - кьаш, кьашар, кьашов, јан сәмтләрдәкинә исә - глуш, глушар, глушов шәклиндә әмр, кәстәриш вә с. верилә биләр.

"Кејмәк" фе'ли будуг дилиндә "кьушулу" мәсдәри илә ифадә олунур. Лакин мараглы бурасыдыр ки, инсан бәдәнинин кәмәрдән јухары вә ашагы һиссәләри илә, јә'ни кејимләрин, палтарын һансы һиссәжә аид олмасы илә әлагәдар бу сөзүн һалланмасында дејишиклик әмәлә кәлир. Бу һал һәммин мәсдәрин кечмиш битмиш заманда вә әмр формасында һалланмасында даһа ајдын бүрүзә верилир. Мүгајисә едәк:

Кечмиш битмиш заманда

Кәјнәји кејди - пирем кьухачи
Папагы гојду - кьемелчи кьухачи
Шалвары кејди - шалвар кьыхачи
Чарыгы кејди - чаламар кьыхачи

Әмр формасында

(Кәјнәји) кејин - (пирем) кьух
(Папагы) гој - (кьемелчи) кьух
(Шалвары) кејин - (шалвар) кьых
(Чарыгы) кејин - (чаламар) кьых

Көрүндүјү кими, бурада сөзүн һалланмасы илә јуха-ры вә ашагы истигамәтләр ифадә олунур.

Кәтирилән мисаллар һеч дә мәсәләнин сәдәлијини дејил, әксинә дилчиликдә төк-төк тәсәдүф олунаң надир инчәликләрдән сөһбәт кетдијини билдирир. У.Ә.Мејланова, М.А.Алексеев вә башгалары будуг дилинә мөхсүс бу хүсүсијјәти дилдәки јөнлүк (јөнәлдичи) өңгошмаларын (превербы) функцијалары илә изаһ едирләр. У.Ә.Мејланованың фикринчә будуг дилиндәки фс'ли өңгошмалар дилин инкишаф мәрһәләсиндә сөздүзәлдичи васитә кими лазыми рол ојнамышлар, лакин сонрадан бу просес гоншу гонум олмајан дилләрин тә'сири илә өз мөвгәјини әлдән вермәјә башламышдыр. Алимин јаздыгларыны там шүбһә алтына алмамаг шәртилә вә "кәлмәк" вә "кејмәк" мәсдәрләринин һалланмасында ашкара чыхан чөһәтләрә әсасланмагла мәсәләјә нисбәтән башга формада да јанашмаг мүмкүндүр. Бизчә бу хүсүсијјәти будуг дилиндә "чографи истигамәт категоријасы"нын мөвчудлуғу илә әлағәләндирмәк даһа мәнтиги оларды.

Будуг дилиндә нәзәрә чарпан инчәликләр бу дилин тарих боју мүрәккәб инкишаф јолу кечдијиндән хәбәр верир. Әввәлән гејд едәк ки, "кәлмәк" вә "кејмәк" фс'ләриндә нәзәрә чарпан чографи истигамәт аңлајышы ләзки групу дилләриндә (ләзки, уди, грыз, сахур, табасаран вә с.) јохдур вә төкчә будуг дилинә хасдыр. Икинчиси, гәрибә дә олса, белә бир хүсүсијјәтә Краснојарск өлкәсиндә Јенисеј чајының саһилләриндә јашајан к е т л ө р и н дилиндә тәсәдүф олунур. Ибер-Гафгаз дилләри илә гонумлуғу иддиә олунан (бах: 78, с.453) кет дилиндә "кетмәк" фс'ли һалланаркән ашағы, јухары, ораја, бураја, дахилә, әкс истигамәтә вә с. кими мә'на чаларлыглары ифадә едир (бах: 68, с.350).

Мүтәхәссисләрин фикринчә будуг дили ләзки дилләри групуна дахилдир вә үмумләзки дилинин парчаланмасы нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. Белә исә бә'зи мәнтиги суаллар мејдана чыхыр: нә үчүн чографи истигамәт аңлајышы ләзки дилинин өзүндә вә бу група дахил олан диқәр дилләрдә јохдур вә ја мүһафизә олунмајыб? Гафгаздакы һансы "гонум олмајан" дилин вә ја диллә-

рин тә'сири илә һәммин хүсүсијјәт будуг дилинә кечиб? Ахы ләзки групуна дахил дилләрин һеч бириндә бу хүсүсијјәт нәзәрә чарпмыр. Әлбәттә, суаллар чоқдур, чаваб исә аз. Бизим фикримизчә, белә бир һалы Рәшиддәдинин хатырладыгы "Будат" тајфасының дилинә мөхсүс чөһәтләрдән һесаб етмәк даһа доғру оларды. Түрк-монгол гәбиләләри илә кәлән "Будат" гәбиләси јәни әразиләрдә мәскунлашдыгдан сонра онларын дили, В.В.Бартолдун кәстәрдији кими (53, с.369), Дағыстан дилләринин күчлү тә'сириңә мә'руз галмыш, тәдричән фонетик, морфоложи, синтактик, лексик вә с. саһәләрдә көклү дәјишикликләрә уғрамыш вә нәтичәдә, "мүасир будуг дили мејдана кәлмишдир. Бунунла белә, будадларың дилиндәки бир сыра чөһәтләр, о чүмләдән чографи истигамәт аңлајышы, киши чинсинә аид сөзүн гадын чинсиндә, гадын чинсинә аид сөзүн һејванат чинсиндә һәгарәтлә төләффүзү вә с. өзүнү зәманәмизә кими мүһафизә сдә билмишдир. Бүтүн сөјләниләнләрлә бәрәбәр сон сөз кәлөчәк тәдгигатларыңдыр.

V ФӘСИЛ

БУДУГ ВӘ БУДУГЛУЛАР БАРӘДӘ ТАРИХИ СӘНӘДЛӘР ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

“П л е м я б у д а т

Это племя ответвилось от потомков Бат-Кулки, пятого сына Тумбинэ-хана. Во времена Чингиз-хана их главою был Уридай. В то время, когда Чингиз-хан воевал с тайджиутами, они (будаты) были (с ним) в союзе и присоединились к его войску. Из них было и есть много эмиров, однако в настоящее время (имена их) не известны“.

(Бах: Рашид-ад-Дин. Сборник летописей
Том 1. книга первая. - Издательство АН
СССР, М.-Л., 1952. с.193.)

“ПЕРЕВОД ФЕРМАНА¹

(Шаха Аббаса I - П.В.)

Он (Аллах - П.В.)

Царство принадлежит богу.

Высочайший ферман последовал о том, что ныне приблещищу высоты и величия Мелик-Адию Рустовскому,² за оказанную службу и преданность, в начале года Дракона, определенный по нижеуказанному расчету в сумме три тумана две тысячи семьсот динаров из статьи малджахата и вуджухата, следуемые с деревни Берго, Рустово, Шаберанского участка Ширванской области, принадлежавшей ранее Улуг-Агабеку и Наймат-беку в качестве тиюля, теперь мы сообразовали определить союргалом вышеуказанному.

Пусть кедхуды и райяты указанной деревни вышеупомянутого Мелик-Адия считают владельцем союргала своего, из года в год платят ему поземельные подати, оброки, а также подати, следуемые в пользу дивана, и ничего не утаивают.

Правители и тиюльдары, финансовые чиновники и даруги Ширванской области не должны вмешиваться во внутренние дела указанной деревни и не должны противиться настоящему указу и не обретаться в ее пределах. Пусть сборщики налогов не требуют с него поземельную подать из Шаберана за год Дракона, которая должна поступить ему.

Расходы благородных чиновников должны производиться за счет владельца союргала через диван.

Пусть благородные чиновники исполняют настоящее указание и не требуют ежегодного возобновления данного указа.

Так как ферман украшен высокой и благородной государевой печатью, пусть ему верят.

Написано в месяце Раби I 1016 г.х.
(с.26 июня по 25 июля 1607 г.)”

¹ Бах: Э.Шукюр-заде. Об одном фермане Шаха Аббаса I. - В журнале “Народы Азии и Африки”, N 2, 1967, с.143.

“ПЕРЕВОД ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(ГАСАНАЛИ-ХАНА КУБИНСКОГО - П.В.)

О Н

Постановлено. О том, что отличившийся между своими сверстниками мелик Рустовского махала Ага-бек¹ во всех отношениях был любезным и достойным его высочества. Он должен знать, что является самостоятельным меликом Рустова и в этом не следует ему беспокоиться. На основании прежнего постановления, оказывая достойное внимание высокочесовитому Топчибашы, деревня Будуг Рустовского махала была определена ему в качестве тиюля и хаме-сале и тот, цвету себе подобных, проживая в указанной деревне, управлял ею. На основании настоящего постановления он останется в этой же деревне и будет управлять ею. Относительно деревни Хеми (Хемйе - Э.Ш.) Рустовского махала было постановлено, что надо уточнить количество суммы следуемых с райятов и выяснить: сколько холостых и семейных людей проживает в этой деревне, представить (мне) уточненный список, заверенный печатью. Однако от посланного туда по данному делу сведений не имеется. Конечно, как было постановлено, надо четко и правильно зафиксировать и всякие возникшие позднее вопросы будут доложены его высочеству. Пусть примут сие на свою ответственность.

Написано в месяце джумади-ул-аввал 1130 г.
(с 2 апреля по 1 мая 1718 г. - П.В.)

Печать: Гордящийся милосердием дома Али
Раб повелителя религии Гасанали.

¹ Э.Шүкүрзаде языр: “Ага-бек из фамилии Будугских феодалов - один из его предков, Улуг Ага-бек был тиюлдаром деревни Будуг еще во времена Шах Аббаса I (1587-1629).

² Фарман Э.Шүкүрзаде төрөфиндөн төрчүмө олунмуш ва пошр едилмишдир, бах: Азәрб. ССР ЕА Мә’рузаләри, 1976, №3. XXXI чилд, с.107.

И.-Г. Г Е Р Б Е Р. Описание стран и народов вдоль
западного берега Каспийского моря. 1728 г.

(22)

И м е н а провинциальные. Да г и с т а н Нижняя.

И м е н а уездные и народам. Б у д у х, деревня
большая.

С и т у а ц и я. Выше Рустау к весту нужных гор.

У е з д. Все сии шесть деревень великие, токмо не с
великими уездами, кроме Ханалук.....

Я з ы к и. Лезгинской язык, притом жители и турецкой
с татарским помешанной разумеют и употребляют, а
особливо Будух, Алык и Капут.

З а к о н ы. Магуметаны, сунны.

Владельцы. Из сих шести деревень каждая своего
старшину имеет, которые с обызами или духовными
промежду их ссоры разыскивают и судят, а оным далее
послушны не бывают, ибо также всякой собою господином“

(Бах: История, география и этнография
Дагестана. -М.: 1958. с.80).

УКАЗЫ КУБИНСКИХ ХАНОВ

Перевод Ф.Ростопчина

Тбилиси: 1937.

(Документ) N 4

“О Н (БОГ).

Объяснения грамоты [выданной] Хаджи.

Высокое повеления отдано: с начала сего текущего года зайца (Тушкан-иль) пожаловали мы высокопоставленному, отличающемуся преданностью (к нам) Хаджи-беку селение Заркува, и постановили, чтобы он непрерывно взимал с него налоги (таваджжухат), согласно начисленному на упомянутое селение и расходовал на свое пропитание... Упомянутое общество также должно считать означенное лицо своим единственным тийюльдаром, следовать его речениям и советам, выполнять их надлежащим образом и, не противясь и не уклоняясь, считать их для себя обязательными. Написано в месяце реджэб уль-мурадджиб 1172 года“ (= с 28 февраля по 29 марта 1759 г.н.э.).

Печать “Религия мира держится через Фетх-Али”. (с.60)

*

(Документ) N 7.

“Высокое повеление отдано: так как с начала девятимесячного периода сулящего благополучное завершение года Барана (йунт-иль) беспредельная благосклонность и милость его высочества были направлены на досточтимого, высокосановитого, выдающегося своей преданностью Малик-Хаджи-бека Будуки, то мы пожаловали ему селения Садан, Кушчи, Чирак, Уках и Чалган, дабы они, пребывая под его

управлением, служили бы ему и все, что им надлежит уплачивать из десятины (дэх-йэк) и половины (дэх-ним) и определенного (мелкого, постатейного) обложения (касим) и пр. целиком вносили бы они упомянутому Малик-хаджи-беку. Никто не должен касаться указанных селений и чинить вышеназванному лицу противодействия. Крестьяне и жители упомянутых селений должны считать означенное высокочтимое лицо своим тийюльдаром, обязаны не уклоняться от его речей и достойных внимания советов.

Мы постановили, чтобы никто ни в коем случае не чинил указанным селениям препятствия и утруждения, не мешая им пребывать в тийюле упомянутого высокочтимого лица и во всех отношениях и во всех случаях служить ему. Пусть писцы (куттаб) его высочества внесут грамоту вышеупомянутого лица в реестр (дафтар), дабы ежегодно не требовать возобновления указа, и пусть этим руководствуются. Написано в месяце шавваль 1188 года“ (= с 5 декабря 1774 г. по 2 января 1775 г.н.э.). Печать не ясна“ (62).

*

(Документ) N 12

“Высокое повеление отдано: ныне пожаловали мы достопочтимому, известному своей преданностью (нам) Айваз-беку зимнее пастбище (кышлак) Кызылчэ для [выпаски] мелкого рогатого скота (агнам).

Надлежит, чтобы с появлением сей высокой грамоты, никто бы не посягал на указанный кышлак, его бы не касался и сие соблюдал бы. (Написано) в месяце джемади уль-эввэль 1211 года“ (= со 2 ноября по 1 декабря 1796 г.н.э.).

Печать “Нет бога, кроме Аллаха - владыки истины ясной. Раб его Хасап”. (с.65).

(Документ) N 24

“Высокое повеление отдано: так как его высочество пожаловало высокосановитому, высокостепенному, известному своей преданностью [нам] Эльдар-беку р е н д ж б е р а (с.72) Мухаммада [из селения] И а л а ф и и Рахима и Ахмеда [из селения] Рук, то выдано грамота о том, чтобы они усердствовали и старались в отправлении р е н д ж б е р с к и х обязанностей и требуемой ему (т.е. Эльдар-беку) службы.

А за сим, его высочеству было доложено, что указанных лиц в некоторых случаях притесняют, требуя с них известных [выплат по] дробным ассигновкам (х а в а л э д ж а т -и- д ж у з и).

Посему мы приказываем и постановляем, чтобы никто ни под каким видом и предлогом не трогал людей вышеозначенного лица, и пусть считают их на положении людей Шайда-бека и прочих людей вышеупомянутого лица [т.е. Эльдар-бека].... Пусть от сего не отступают. Написано в месяце шавваль уль-мукаррэм 1222 года (= со 2 по 30 декабря 1807 г.н.э.).

Печать: “Благодаря Фетх-Али возвысился Шейх-Али”.
(с.72-73).

*

(Документ) N 25

“Высокое повеление отдано: ныне, с начала пятого месяца сего сулящего благополучное завершение благословенного года Зайца (т у ш к а н - и л ь) мы повелели совершенно и во всех случаях освободить (м у - а ф) [от налогов], Рахим-ага Таги, племянника по сестре высокосановитого, известного [своей нам] преданностью Эльдар-бека и в виде милости отдали ему вышеупомянутого [Рахим-ага].

Ни под каким видом никто не должен трогать и касаться упомянутого Рахима, не препятствуя ему находиться под началом и в зависимости (д э р т э х т в э т а с а р р - у ф) вышеозначенного (Эльдар-бека).

По ознакомлению с содержанием настоящей, сверкающей подобно солнцу высокой грамоты надлежит поступать (с.73) так, как мы приказали и постановили; и пусть в этом деле упущения не делают.

Пусть правители дел государственного присутствия (м у - б а ш и р и н -и- у м у р -и- д и в а н) сжесточно не требуют с вышеуказанного лица новой грамоты по этому поводу, не предъявляют претензии, не чинят противодействия и помехи, считая сие запрещенным, и пусть настоящим руководствуются. Написано в месяце джэмади ус-сани 1223 года“ (= с 25 июля по 22 августа 1808 г.н.э.).

Печать: “Благодаря Фетх-Али возвысился Шейх-Али”.
(с.73-74).

*

(Документ) N 26

“Высокое повеление отдано: так как с начала седьмого месяца сего сулящего счастливое завершение года Дракона (суй-иль) мы повелели определить высокопокровительствуемого жителя селения Рук по имени Даштамур для служения высокосановитому и преданному [нам] Ильяс-беку, то пусть никто... не обращается к нему и не требует с него государственных налогов (т а х м и л - а т -и- д и в а н и), дабы он покойно и свободно мог проявлять усердие и старание в деле служения вышеупомянутому высокосановитому лицу.

Их высокостепенствам финансовым чиновникам (у м - м а л ь) надлежит занести содержание высокого указа в реестры (д э ф а т и р). [Написано] в месяце рэдждэб 1223 года“ (= с 4 сентября по 3 октября 1808 г.н.э.).

Печать: “Благодаря Фетх-Али возвысился Шейх-Али”.
(с.74)

(Документ) N 27

“Высокое повеление отдано: ныне, с начала настоящего окруженного счастливым предзнаменованием с сулящего благополучное завершение года Обезьяны (пичи-иль) пожаловали мы высокосановитому Ильяс-беку, сыну Эльдар-бека Будуги общество Наудин, с тем, чтобы оно находилось у него в тийюле и на том же основании, что и другие селения служило бы вышеназванному лицу, внося ему следуемый с них, согласно выработанной и объявленной государственным присутствием (диван-хане) инструкции, десятинный налог с уражая и полевых произведений сельского хозяйства (ашар) и отчисления с уражая в пользу сборщика налога (даругги), не пренебрегая и не уклоняясь от его достойных внимания речей, [действуя], согласно обычаям и законам, существующим в других селениях и выполняя все ему необходимое с покорностью и послушанием, не измышляя предлогов к отговоркам: и пусть настоящим руководствуются. [Написано] в месяце раби уль-эвваль 1228 года” (= с 4 марта по 2 апреля 1813 г.н.э.).

Печать: с инициалами из русских букв.

(с.75).

ВЫПИСКА

из документов Кишлагам и Ейлагам.

№№	Имена владельцев	Содержание документов	Мнение	Отметки собственноручные г. Генерал-лейтенанта Вильмина
1	2	3	4	5
13	Усейнхан беку Будухскому Сын его Мустафабек владеет	Кела Кюлула (?-П.В.) кышлаг дан Шейх Али ханом навсегда чтобы его бараны там паслись и другой ни кто не вмешивался с 1208 г.	Документ правильный, но по означению своему рода временной записан, а не на всегда выдан	Права пасти баранов не лишать, а кышлаг отобрать.
14	Абдулла беку. Наследник сын его Ахмедхан бек	Коша Кемри Кышлаг дань Шихали ханом, чтобы бараны, собственные его бесприпятственно на том кышлаг-е находились на всегда. 1207 г.	Документ правильный, но показывает только право пасти своих баранов без платежа отконшику, а не владеет кышлагом.	Права пасти не лишать, а кышлаг отобрать.
15	Авадан беку Будугскому. Сын Али бек по наследству владеет.	Кизил Борон Кышлаг дань Шихали ханом, что бы собственные его бараны там паслись. 1206 г. - Майор Писелен (?), сыну Авадан бека Али беку Будугскому, пишет в (?) кышлага, чтобы ему препятствие не было 1224 года.	Документ правильный, но имеет только право, что бы за паству баранов ему припятствующего ничего не было, а не владеет кышлаком.	Права пасти не лишать, а кышлаг отобрать.
18	Магамет беку Будугскому. Наследник Кейдарбека сын Мамед бек Будугский	Бадалхан Тапа кышлаг дан Кубинским комендантом Понамаревым, чтобы безприпятственно паслись его бараны. 1227 г. От майора Сакнова написано (?) что бы по приказанию Генерала Репина не	Наследник кышлагом не имеет документ, но во уважении его заслуг надлежит предоставить ему (?) выгоды.	Выгоды предоставить по собственному усмотрению Г.окружного начальника.

Военно окружному в Дагестане начальнику господину
Генерал майору кавалеру Фонь Крадде

Кубинского коменданта

РАПОРТ!

Исмаил бек Ага бек оглы Будугский в поданном в Кубинский Городовой Суд прошении изъяснил, что в 1810 году бывшим главно управляющим в Грузии Г.Генерале от кавалерии и кавалером Тормаловым пожалованы деду его Эйваз беку за верность и усердие оказанное им к пользам службы всемилощвейшаго государя нашего, две деревни Сагдан, и Чарах, Бармаксаго магала кои после смерти деда его перешли вовладение отца, какже ныне и отец его окончил жизнь свою то по тому и просить означенные деревни оставить заним.

Для того представленной от Исмаил бека Будугскаго навышписанные деревни документ выданный от полковника (кого ныне генерал майор) Менкевич за собственноручным его подписом, причем на усмотрение Вашему Превосходительству имею честь предоставить покорнейше прошу снабдить меня предписанием Вашего Превосходительства, означенные деревни оставить ли за упомянутым Исмаил беком Будугским или отобрать оные вовсе в казенное ведомство.

№ 436
1825 года.
Новая Куба.

1	2	3	4	5
	Гейдар беку наследник тот же Махмет бек Будухский	брать подати баранам с тридцати трех человек родственности и служителей Магомет бека 1233 года. О том же генерал майор Пестел на прошении его Магомет бека писать что бы он был старшим, он прикажет откупщику Даташу набрать подати баранов от родственников и служителей его до прибытия из походов в Кубу. 1233 г. Аджи Усейн Кишлаг дань Агмет ханом так как отец его Фатали хан пожаловал ему для пастбы баранов навсегда тот кишлаг. то и он подтверждает чтобы бараны его зимовали - 1205 года. (лл.104-105). Е й л а г и	Документ правильный но имеет только право пасты на оном кишлаге своих баранов. а кишлаг ему не принадлежит Право не лишать а кишлаг отобрать	
	Гейдар бек. владеет сын его Магмет Будухский	Джиллов Ейлаг дан Ших Али ханом навсегда чтобы бесприпятственно его бараны там паслись - 1215 года. (л.109).	Документ правильный но имеет только право пасты без платежа своих баранов а он владеет ейлагом. Право не лишать а ейлак отобрать	

Гейд: 1205 г. = 1790 /91; 1206 г. = 1791 /92; 1207 г. = 1792 /93;
1208 г. = 1793 /94; 1215 г. = 1800 /01; 1224 г. = 1809;
1227 г. = 1812; 1233 г. = 1818.

Кубинскому коменданту Господину
майору Логвиненко.

Ваше высокоблагородие рапортами своими за N 436 и 448 донося мне о смерти почетных беков во вверенной Вам провинции имянно: Пулат бека, Агарза бека и отца Исмаил бека и спрашиваете разрешения отдат ли бывшие во владении тех беков деревни Казаган, Леджет, Согдан и Чирах наследникам означенных умерших беков, не поясняя притом, какие услуги сии наследники оказали Правительству. А так без сего я не могу положить надлежащего решения, то и предписываю доставить мне сведение явили ли просители тех наследств какое либо усердие преданности и заслуги и в чем имянно оно заключается.

Генерал майор Краде.

N 164

19 июня 1825 г.
г. Куба.

*

ЦГИА Азерб. ССР. ф.75. оп.1. д.6. л.32.

Кубинскому коменданту Господину полковнику
и кавалеру Френганку.

Вверенной Вашему высокоблагородию провинции деревню Падар, оставшуюсь после изгонника Абдул Рагим бека, я назначаю в вознаграждение за усердие и преданность к правительству нашему Рустам беку Будугскому Мамет бек оглу; которого прошу Ваше Высокоблагородие ввести в управление сего деревню на положении для беков существующих, и выдать в том надлежащей документ.

Генерал майор Краде.

N 1039. 13 октября 1872 года. Крепость Старая Куба.

КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОГО ЦАРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 20-60 г.г. XIX в.

Часть I (1827-1843 гг.) - М.-Л.: 1936.

По Кубинской провинции. Из значительного числа кубинских беков коренными считаются только: родственники последнего хана, Алпанские и Будугские и еще фамилия покойного кази Гасан эфендия; впрочем, и некоторые другие беки имеют в наследственном управлении деревни, пожалованные им бывшими ханами, в каковом праве признаны они и при российском правительстве; затем остальные беки управляют деревнями только пожизненно, в вознаграждение заслуг правительству оказанных.

Обязанности поселян в отношении казны существуют те же, как были во время ханского правления: горные магалы Юхарыбашский, Аныхдаринский, Ханалыгский и Будугский, граничащие с вольными лезгинскими обществами, не только были свободны от податей и повинностей, но пользовались еще от хана подарками; кроме того, освобождены от податей: 5 деревень, управляемых бывшим бакинским Мирза-Мамед-ханом и родственником его Али-пашею и 2 деревни - Талыш и Будуг, издревле владеемые наследственно Будугским наибом, прап. Рустом-беком.

Затем, податное состояние 6 магалов представляет следующие разряды (с.107). 8. Доставлять хлеб бека в город, с платежом за освобождение от того жителями отдаленных селений по 2 рубы и ближайших по 4 рубы хлеба и с совершенным освобождением от сей повинности жителей магалов: Будугского, Ханалугского и Аныхдаринского (с.108)....

Вся Кубинская провинция разделена на 10 магалов. Шебранский имеет деревень 81, домов 1452, Шишларинский 26 деревень и 1231 домов, Мишкурский 51 деревень и 479 дворов, Типский 37 деревень и 1730 домов,

Юхарыбашинский 17 деревень и 615 домов, Сыртский 18 деревень, 732 домов, Анагдаринский 9 деревень и 190 домов, Хиналугский 6 деревень и 1020 домов, Будугский 19 деревень и 843 домов и Бармакский 26 деревень и 1112 домов; число же всех домов, состоящих на подати во всей провинции, простирается до 9404.

... Здесь, как вообще в мусульманских провинциях, находятся 2 главнейшие состояния - платящие подати и не платящие...

... Горные магалы - Юхарыбашинский, Хыналугский и Будугский и граничащие с некоторыми вольными народами лезгинского племени, с провинциею Шекинскую и Ширванскую, почти ничего не платили хану, исключая незначительного количества хлеба (с.327).

... З.П о с е л я н е. Они плотят с каждого дыма по 1 руб. 50 коп сер., а хлебную подать не одинакова: в Хиналугском и Будугском магалах взыскивается по одной рубле ячменя с дому, потому что горная сторона их к земледелию не весьма удобна и пшеница часто не родится... (с.328)...

Кубинские откупные статьи: В зимних и летних пастбищных местах от 100 штук за зимние по 2 барана с барашками, и за летние - по одному; сверх того, с магалов Хиналугского и Будугского за отвод пастбищных мест для стад от 500 до 1000 и более баранов по 7 руб. ханскими деньгами, а с имеющих менее 500 баранов - по 3 руб. 50 коп....

*

Легкобытов В. КУБИНСКАЯ ПРОВИНЦИЯ.

- В кн.: Обзорение Российских владений
за Кавказом. СПб.: 1836, ч.IV, с.95-148.:

II. Состояние и качество земли.

..... Бешбармак, состоять из крепкого известкового камня, похожего на мелкозернистый песчаник. При переходе из Ханалыгского в Будугский магал, попадает много шифера; Ханалыгский же магал расположен в горах едва доступных, заключающих обнаженный известковый сланец и гранит (с.97).

III. Климат и температура воздуха.

В отношении температуры, Кубинскую провинцию можно разделить на три полосы: нижнюю, среднюю и верхнюю....

В верхней полосе климат холодный и здоровый. Жители (с.99) Юхарыбашского и других верхних магалов (в.т.ч. Будугского - П.В.) отличаются крепким сложением, красивыми лицами, и наслаждаются долголетием (с.100).

IV. Воды.

Ах-чай получая начало в горах Будугского магала, имеет течения не более 50 версть... Кара-чай вытекает в Будугском магале из главного кряжа гор, недалеко от Баба-даг, против истока Гек-чая. Протекая около 90 версть, она орашает магалы: Будугский, Типский и Шабранский. Белбиле-чай, образуясь в горах Будугского магала, проходит через этот магал Шишпаринский и Шабранский (с.103). Все течение ее не простирается более 80 верст (с.103-104).

VI. Пути сообщения.

..... В Бармакском, Будугском, особенно Ханалыгском и верхней части Юхарыбашского магала, занимающих огромные горы, повозочных дорог не существует (с.109).

.... При чрезвычайном богатстве леса в Кубинской провинции, некоторые магалы, как напри. часть Юхарыбашинского, Аныхдаринского, Бармакского, Будугского и Ханалыгского совершенно безлесны; жители тамошние, для отопления жилищ, готовят кизак (с.107).

VII. Жители.

... Вся провинция (Кубинская - П.В.) разделена на 7 магалов. Шабранский, имеющий 81 деревню с 1.799 дымами, Шешпаринский с 26 деревнями и 1.458 дымами, Мишкурский и Типский с 90 деревнями и 2.846 дымами, Юхарыбашский, Сыртский и Аныхдаринский с 45 деревнями и 2.410 дымами, Ханалыгский с 6 деревнями и 1.262 дымами, Будугский с 19 деревнями и 1.157 дымами, наконец Бармакский с 26 деревнями и 1.377 дымами (с.112)...

... Обитатели Кубинской провинции делятся на два главных разряда: платящих подать и неплатящих... Горные магалы: Юхарыбашский, Аныхдаринский, Ханалыгский и Будугский, граничащие (с.113) с некоторыми из вольных народов лезгинского племени, с провинциями Шекинскую и Ширванскую, не только были свободны от податей и повинностей, но, напротив, часто пользовались от хана подарками, потому что будучи воинственного духа, они составляли всегда опору ханов при раздорах с соседями (с.114)...

... Неплотающий класс составляли: 1) Беки, коих число просторается до 199 дымов. Из значительного числа Кубинских беков, три только фамилии считаются коренными Беками: 1. родственники последнего хана, 2. Алпанские и 3. Будугские. Кроме их есть еще важная фамилия покойного Казии Гассан-Афендия... Беки имеют письменные доказательства на свое звание... (с.117).

... В мнении Кубинцев, провинция их делится на 2 части: одна, заключающаяся между реками Самуром и Кудялом, называется Лезгистаном, а другая - от Кудяла

далее в горы - Туркистаном. Кроме того, верхние магалы, прилежащие (с.118) к Ширванской и Шекинской провинциям, т.е. Будугский и часть Ханалыгского, именуются, по гористому положению, Дагестаном. Из этого можно вывести, что часть обитателей Кубинской провинции происходит от племени Лезгинского, а другая - от Татарского. Разность происхождения обнаруживается в языке, наружном виде, строении тела и даже нравственных качествах. Но какое из этих племен почтеть коренным, неизвестно, хотя лезгины и считают себя первыми обитателями провинции Кубинской, а татар почитают пришельцами (с.119).

... О различном происхождении обитателей Кубинской провинции свидетельствуют различные наречия, ими употребляемые. Татарским говорят жители магалов: Шабранского, Мишкурского и части Типского: язык татарский употребляется в Будугском, Бармакском, Шешпаринском и частью в Типском магалах... (с.121).

... В Мишкурском, Шабранском, Бармакском и Шешпаринском магалах дома состоят из двух и более комнат, с особыми службами; в Юхарыбашском, Ханалыгском и отчасти Будугском, нижние этажи занимают под конюшни и вообще для скота, а верхние для жилья; почти в каждом доме оставляют одну чистую комнату для кунаков или гостей. Но ни те, ни другие строения не отличаются красивым наружным видом. Видимо богатство каждого заключается в коврах, паласах, постельных принадлежностях, оружии; по количеству их можно всегда судить о достатке (с.127).

VIII. Источники народного богатства.

Землепашеством наиболее занимаются жители Шабранского, Шешпаринского, Бармакского, Сыртского, Юхарыбашинского (с.129) и Мишкурского магалов... Урожай же, смотря по качеству почвы, дает 15, 10, 7 а в Ханалыгском, Анадаринском и части Будугского магала, не более 4 зарен, на одно; впрочем, по неплодородию земли и

по причине сильного холода, в этих магалах производят незначительные посевы (с.130).

... Изобилие пастбишных мест дает жителям средства содержать обширное скотоводство. Между Кубинцами нет кочующих в настоящем смысле, но большая часть ведут жизнь полукочевую. Горские жители, каковы юхарыбашцы, ханалыгцы, будугцы и другие, с наступлением осени, сгоняют стада свои в среднюю полосу, а зимою - на низменности, где расположены их кишлаги или зимные пастбища; вместе со стадами отправляется часть жителей, оставаясь там до весны в особо устроенных домах, при коих часто находится большие землянки или сараи для укрывания (с.135) стад от непогоды. Равномерно некоторые из обитателей низменных магалов, переходят на лето в горы, не имея впрочем там особых жилищ (с.136).

... Во многих местах ткут бязь, делают кинжалы и шашки, но в малом количестве; в Будугском магале готовят карманные компасы, которые служат мусульманам для того, чтобы знать направление, куда должно молиться; они продаются не дороже 50 коп. серебра (с.138).

*

Списки казенных земель Кубинского Уезда которые отведены в надел крестьянам по решению комиссии.

ВЫПИСКА ИЗ СПИСКА

казенным землям Кубинского, которые по предположению наряженной в 1858 году Комиссии по переобразованию податной системы, на основании разрешения Г.Командующего войсками и Управляющего Гражданскою частью в Прикаспийском крае от 5 июля 1858 года N 1091, следует отвести в надел жителям того уезда.

№№ по порядку	Название земли	Границы и пространство	Когда, кем и каким способом приведена в известность	Какой деревне, сколько следует предоставить
1	1	1	1	1
1	Агьязы	<u>Кубинского участка</u> К северу земля Кубинского жителя Али Мурада и деревни Мехти кишлаги, к северо-востоку земля деревни Падар, земл. Эргючского отделения Молла Сафар оба и дер. Серкер-кишлаги; к юго-востоку и югу зем. дер. Алич, Тюлькеран и Сухта-кала; к западу земля Гаджи-Али бек кишлаги, земл. Кубинского жителя Абдул-Гусейна и земл. деревн. Гаджи-Али бек кишлаги. 506 дес. 1800 кв. саж.	В 1858 году, Комиссиею по переобразованию податной системы в Кубинском уезде, через посредство состоявших в ее распоряжении Мечневщиков.	Будугского участка деревням; Будуг 223 дес. 1497 кв. саж. и Эргюч 180 дес. и Кубинского участка деревне Серкер-кишлаги 110 дес. 1800 кв. саж.

(с. 2)

1	2	3	4	5
		<u>Шабранского участка</u>		
19	Свободная часть кишлага Аг-Баш. Коего оставшая часть отдана в надел жителям дер. Уга	К северо-востоку земля деревни Агаси-бекли; к юго-востоку другая половина того же кишлака, отданная Угинцам; к юго-западу кишлаги Сардар и Пир Халил. 528 дес. 1960 кв. саж.	В 1858 году, Комиссией инстументально, через посредство унтере офицера Козловского	Будугского участка, деревне Будуг. (с.16)
22	Кишлаг Ярымджа или Аслан-ятаг (он же Аслан Келаны и Солтан ятаг)	К северу кишлаги Казах и Ялаванчъ: к юго-востоку и югу земля деревни Кюланы: к западу кишлаги Ялаванчъ и Казах. 413 дес. 2170 кв. саж.	В 1858 году, Комиссией инстументально, через посредство состоявших вся распоряжении.	Будугского участка, деревне Будуг. (с.17)
23	Кишлаг Ялаванчъ	К северу Кишлаг Казах, к востоку кишлага и земля упраздненной деревни Кюланы: к югу земли деревни Гюлямлы; к юго-западу земли деревни Девечи. 464 дес. 1555 кв.саж.	То же (с.17-18).	Будугского участка, деревне Будуг.

*

СПИСК И

казенных земель Кубинского уезда. Журнал комиссии по преобразованию податной системы в Кубинском уезде, о наделении казенного землею нуждающихся поселян.

Будугской участки

№№ по пор.	Название земли	Границы	Пространство	Когда, кем и как приведены в известность
1	2	3	4	5
13	Земли деревни Будуг	1. Земли состоящие в пользовании жителей <u>коренных деревень.</u> К северу Казлач (?), за ним земли д.д. Сухтакала, Тюлляр, Алик и Ханаре (отд.Зыхыра), к востоку зем. дер. Сюгюб, к югу зем. дер. Рюк, к западу зем. дер. Зент и Эрпюч.	200 десятин	
	Особый участок пахатной земли на плоскости состоящий в пользовании Будугского отделения Уста-Азис-оба.	К северу, востоку и западу земли дер. Чархи, к югу земли Джескского отделения Али-Рза (?) оба.	9 дес. 2364 кв. саж.	1858
	Особый участок пахатной земли на плоскости состоящий в пользовании Будугского отд. Гаджи-хан-оба.	К северу и западу земли деревни Чархи, к югу и востоку земли дер. Ханлуг-оба.	27 дес. 930 кв. саж.	1858

1	2	3	4	5
	Особый участок пахотной земли на поверхности, состоящий в пользовании Будугского отделения Али-хан (?) Ярь-оба.	К северу-востоку реч. Велвеле; с прочих сторон земли дер. Совбатли.	До 10 дес.	Тоже
	Особый участок..... Будугского отделения Чилон кишлаг	К северу и западу зем. дер. Каракуртлу, к югу земли дер. Карачи, к востоку земли дер. Гювяланч.	До 14 дес.	Тоже
	Особый участок..... Будугского отделения Гатам-ери	К северу земли Алихцев (?); к западу земли дер. Карадаглы; к югу зем. дер. Ламан; к востоку зем. дер. Устаджалы	До 5 дес.	Тоже
	Особый участок..... Будугского отделения Сухта-кала	Со всех сторон окружено землею дер. Сухта-кала.	До 3 дес.	Тоже

(с 4-5)

*

N 377

26 января 1863 г.

ГОСПОДИНУ КУБИНСКОМУ УЕЗДНОМУ НАЧАЛЬНИКУ.

Управляющего Будугским участком.

РАПОРТ

Воисполнении предписания Вашего Высокоблагородия, от 8-мого января N 53, имею честь почтительный те донести: 1. житель Будугского участка, сел. Конаг-Кенди, Подпоручик Осман бек Рустам бек оглы имеет во владении своем два ейлага, близ сел. Адур, Будугского участка, под названием "Джилат-эйлаг" и "Шункай-эйлаг", первых из них по пожалованию от бывших ханов, а последний по наследству от предков его Осман бека; Но каким образом этот последний эйлаг достался им, ему не известно;..... Кишлагов, которые-бы находились во владении частных лиц в Будугском участке нет и кроме Осман бека, никто из жителей этого же участка невладеют здесь эйлагами.

Коляжный (подпись)

*

ЦГИА Азерб. ССР, д.74, оп.1, ед.85, л.16.

N 102

получ. 29 января 1863 г.

Так как из состоящих в управляемом мною участок Кишлагов и Эйлагов, кишлагом под названием "Гаджи Гусейн кишлаг", находящегося между селениями Саядан и Эйнишунаги (?) владеет жител Будугского участка сел. Конах-Кент Прапорщик Осман бек Рустамбек оглы, и как мне не известно по какому праву он владеет тем кишлагом, передавая настоящее предписание Г.Кубинского

уездного Начальника N 57, Г.Управляющему Будугского участка, имею честь покорнейшее просит Его Высокоблагородие истребовать от Осман бека за кишлаг Гаджи Гусейн Кишлаг, нужные сведения и представить их к назначенному оздедюку (?) Кубинскому Уездному Начальнику, которому мною вместе с ним об этом (сказано -П.В.).

Январь 16 дня 1863 года. сел.Девечи.

Управляющий Шабранского участка (подпись)

Письмоводитель (подпись).

*

ЦГИА Азерб. ССР. д.74, оп.1, ед. 85. л.14.

N 1109

18 февраля 1863 г.

Настоящую переписку представляя Господину Кубинскому Уездному Начальнику, имею честь доложить Его Высокоблагородию, что означенный в сей же переписке кишлаг, под названием "Гаджи Усейн-кишлаг", как отозвался Конахкендский жител Подпоручик Осман-бек Рустам-бек оглы, пожаловань предкам его бывшими ханами.

Увравляющий Будугским участком (подпись).

N 130. 15 февраля 1863 года.

селение Алик. о Гаджи-Гусейн-Кишлаг.

*

ЦГИА Азерб.ССР. д.74, оп.1, ед.85. л.17.

N 108

18 февраля 1863 г.

ГОСПОДИНУ КУБИНСКОМУ УЕЗДНОМУ НАЧАЛЬНИКУ

Управляющего Будугским участком

РАПОРТ

Эйлагом, которые-бы покакому либо праву состояли вовладении частных лиц, кроме Джилат Эйлага и Шунгай-эйлага, принадлежащих Подпоручику Осман-беку Конахкендскому, о которых я доносил Вашему Высокоблагородию рапортом от 24 минувшего января N 59, как оказалось по собранным сведениям, в Будугском участке не имеются.

О чем Вашему Высокоблагородию, воисполнение надписи, от 4 сего февраля N 76, имею честь донести.

Коллежный (подпись).

*

ЦГИА Азерб.ССР. д.74. оп.1, ед. 85. л.18

N 1149

21 февраля 1863 г.

ГОСПОДИНУ КУБИНСКОМУ УЕЗДНОМУ НАЧАЛЬНИКУ

Кубинского участкового заседателя

РАПОРТ

Вследствие требования ко мне Г.Управляющего Будугским участком, от 5-го сего февраля N 102, имею честь почтительнейше донести Вашему Высокоблагородию, что как оказалось по надлежащем моем удостоверении, беки вверенного мне участка во владении своем эйлагов в Будугском участке не имеют.

(подпись)

СПИСК И

Населенных мест Российской империи.
По Кавказскому краю.

LXV

Бакинская губерния.

Тифлис: 1870.

Абсолютная высота: ... б) Пункты возвышенные от
10.000 до 6.000 фут

..... Деревня Хиналуг. . . . 7,165 н.у.м.
Гора Будуг (Чадыр-бея) . . . 6,708 н.у.м.
Деревня Крыз 6,681 н.у.м.

в) Пункты, имеющие от 6,000 до 3,000 англ. фут
возвышения над поверхностью океана....

Деревня Будуг. 5, 752 (с.8-9).
Деревня Халтан 3, 624 (с.32).

.... Трудно согласить те отрывочные и противоречивые сведения, которые имеются о мелких племенах Кубинского уезда, переселившихся отчасти и к соседним Шемахинский и Нухинский уезды. Мы встречаем, здесь имена хиналугцев, крызцев, джекцев, будугцев и гапутлинцев. пяти племен, под чась смешиваемым одно с другим. Языки их, отличные от всех известных языков Закавказья и Дагестана, различные между собою; но действительно ли их было 5, а не 4 или 3, - решение этого вопроса ожидается в близком будущем (с.93).

.... Будугцы, третий или (если гапутлинцы - отдельное от джекцев племя) четвертый народ в нагорной области Кубинского уезда, живут в деревнях Будуг (N 1238) 320 дв.; Рюк (1235) 36 дв.; и Зеид (N 1237) 99 дв. От этих деревень отделились следующие выселки: Вели-оба (N 1358), Ходжа-оба (N 1385), Рамазан-кышлаг (N 1415), Шариф-оба (N 1447), Сухтакала-кышлаг (N 1459),

Чалов-кышлаг (N 1474), Карадаглы-оба (N 1490), Зеид-кышлаг (N 1486), Касым-тала-кышлаг (N 1498), Азиз-оба (N 1518), Хаджи-хан-оба (N 1519) и Кырхлар -оба (N 1521).... (с.96)...

.... Скажем еще несколько слов об этнических отношениях горных племен Кубинского уезда. Все туземцы, бывшие в соприкосновении с ними, согласны в том, что хиналугцы (хналугцы, хыналугцы) составляют особый народ; тогда как замечается некоторое отличие между крызцами, джеками и гапутлинцами, считающимися некоторыми за один народ. Наконец третий отличный народ, без сомнения - будугцы..... (с.97).

*

ЦГИА Азерб. ССР, ф.51, оп.1, ед. 205.

О ЗЕМЛЕВЛАДЕНИИ В КУБИНСКОМ УЕЗДЕ

12 ноября 1873 г. г. Баку.

В 1806 году присоединено в России Кубинское ханство.

При занятии его было найдено, между прочим, что многие селения состояли в управлении беков, которые и получали с них доход. '

Доход получаемый беком, управляющим деревнею, состоял в следующем: каждый поселянский дым, состоящий в управлении, должен был внести ежегодно 1/10 часть хлеба, каждое семейство обязано было 6 дней в году употребить на разчистку канав, проведенных на чалтыки, очистить три рубы чалтыка и доставить беку. Бек же управлявший деревнею, наблюдал за исправным взносом следующей хану подати, наблюдал за ханскими посевами, где таковых имелись, по первому требованию хана являлся на (с. 128 а) защиту отечества с вооруженными нукерами, наблюдал за тишиною и спокойствием в управляемой им

деревне, разбирали маловажные споры между жителями и маловажные уголовные проступки. Повинность, получаемая беками, управлявшими деревнями, составляла часть ханской подати... (с.128 б)...

Некоторые же, весьма впрочем, немногие селения сверх означенной повинности, платили беку и всю ту подать, которая следовала с них в ханскую казну, а именно: 1 р. 50 коп., 1 рубль пшеницы и 1/2 рубля ячменя, как например имения Бакихановых и Будугских беков (с.129 а)...

В протоколах Дербендской комиссии занесены следующие документы, представленные беками...

В протоколе N 11 приведены следующие документы: один за печатью (с. 129 б) Шах-Аббаса 1016 (1607) года следующего содержания: "Доход, следующей с деревни Будуг, лежащей на Рустово Шабранской земли, принадлежащая Ширвани, составляющий 3 тумана 2711 биллях (?), коим прежде пользовались Ага-бек и Намет бек, сначала настоящего года, в воздаяние услуг и преданности высокопочтенного Мелик-Эдея Рустовского, пожаловали мы ему и кетхуда и обыватели помянутой деревни должны признавать его своим сюргалом, ежегодно платить ему означенный доход и о делах своих идти на его разбирательство", а другой писанный в 1130 (1717) году за печатью Гасан Али-хана: - "Повеливается, чтобы отличившийся между своими сверстниками Мелик Али-Бек самостоятельным Меликом Рустовского магала надеялся на нашу милость и не беспокоился с какой либо стороны, как прежде высокопочтенный топчибаши (начальник артелерии) (с.130 а) ежегодно получал доходы Рустовского магала дер. Будуг, точно также предоставляется и ему право пользоваться доходами ея", в ведомости генерала Ермолова отмечены, что поселяне дер. Будуг по древнему обычаю ни какого оброка не платят; значить они платили по этим двум документам Мелику только одну денежную подать, следовавшую с них в ханскую казну, а оброка или повинность за управлением, даргалука, не платили.

В том же протоколе имеются следующие документы: одни за печатью Фат-Али-хана 1171 (1754) г. "деревню

Заргава пожаловали мы Гаджи-Беку, которому предоставляем пользоваться доходами и жителям оной деревни предписываем пред справедливыми требованиями его ослушания не делать", другой за печатью Ших-Али-хана 1216 (1799) г.: "не истощимая милость наша распространена и распространяется (с.130 б) на всех верноподданных наших служителей, то с настоящего числа пожаловали мы высокопочтенному Гейдар-беку даргалук деревни Заргава, обществу коей приказываем признавать Гейдар-бека прямым своим даргою, следующий даргалук и малджегать платить ему и перед справедливым требованием его ослушания не оказывать" (с.131 а)...

Теперь перейду к имениям, данным бекам уже при нашем правительств... (с.147 а)...

В протоколе N 11 приведено предписание генерал-майора Краде Кубинскому коменданту полковнику Фрейганку 13 октября 1827 г. за N 1039: "Вверенной Вам провинции деревня Падар, оставшуюся после изменника Абдул Рагим бека, я назначаю в вознаграждение за усердие и преданность к Правительству нашему, Рустам беку Будугскому Мамедбек оглы, которого прошу Вас ввести в управление сею деревнею, на положении, для беков существующем" (с.149 а)...

Комендант Полковник Гимбут в документе на имя Будугского (с. 149 б) магального наиба прапорщика Рустам-Бека от 21 февраля 1834 г. за N 212 писал следующее: "Сим даю Вам знать, что вследствие утверждения в 1824 году Алексея Петровича Ермолова, изъясненного по ведомости о деревнях, состоящих в управлении беков и ныне, согласно воле Его Высокопревосходительства Г.Главно управляющего Бароно Григория Владимировича Розена 1-го, объявленной по представлению моему в предписании военно-окружным в Дагестане начальником Генерал майором Кахановым от 14 ноября 1833 г. N 1831, управляемого Вами ныне Будугского магала деревня Талыш не принадлежит ныне Будугским бекам по наследству, а по праву магального

наиба собственно Вам, которая освобождается от постоянной казенной подати, равно и от возложенных комендантским (с.150а) правлением повинностей (протокол N 11) ... (с.150б)..

Жители казенного селения Апут жаловались в 1843 г. на талабинцев, состоящих в управлении наследников Гейдар бека Будугского, за распашку их земли и участковому заседателю предписано воспретить талабинцам самовольную распашку, без участия в этом деле дарги (дело Кубинского уезд. упр. N133/1343) ... (с. 163 б)...

Мировой посредник
Джеватского Отдела: (подпись).

*

ЦГИА Азерб. ССР. ф.51, оп.1.
ед. 205. т.II. л.278-284

Получено 11го декабря 1874 года.

В Бакинское Губернское по поселянским
делам присутствие.

Землевладельцев Кубинского уезда -
наследников Поручика Мамедбека: Абдулла бека
Рустамбек оглы и сонаследников его: Шахбаз бека
Рустамбек оглы, Корнета Мамедбека Осман бек оглы,
Гарунбека Мамедбек оглы, Кадырбека Мухмудбек
оглы, Алибека и Абазбека - сыновей Гасанбека.
Зейналбека и Мамедсаидбека - сыновей Ахмедбека.
Мехтибека Мустафабек оглы и Батабека
Мамирзабек оглы

ПРОШЕНИЕ

По наследству от предков наших мы владеем в Кубинском Уезде селениями Заргава, Ашаги и Баш Талаби (л.278), Падар, Талыш и Будуг.

1) Селение Заргава пожаловано ханами предку нашему Гаджи беку, а от него перешло к сновьям его: Гейдар беку и Джафар беку. В настоящее время остались в живых лишь

одни потомки Гейдар бека, происходящие по прямой нисходящей линии от четырех его сыновей: Мелик бека, Поручика Мамедбека, Абдал бека и Ибрагим бека; потомство от другой линии Джафар бека изменою русскому правительству потеряло всякое право на владение имением. Наличные потомки этих четырех братьев, настоящие владельцы селения Заргава... (л.278 б)...

2) Селение Талаби пожаловано уже Русским Правительством, в лице полковника Лисановича, в 1810 году, одному из сновей Гейдар бека Поручику Мамед беку, от которого, посмерти его, перешло понаследству к сыновьям его... (л.279)...

3) Селения Будуг пожаловано предкам нашим первоначально Шах Аббасом в 1607 году по документу, данному на имя Мелик Эдея Рустовского (л.283) и потом в 1717 году Гасан Али ханом по документу на имя Али бека, а от него путем наследования перешло к Мамед беку, за которым и было показано в 1824 году по ведомости Генерала Ермолова, после смерти же его поступило к сыну его Рустам беку, за которым показано по камеральному описанию 1831 года, а посмерти последнего, в 1840 году к сыну Осман беку. Затем с 1842 года неизвестно почему - оно показывается на камеральных описаниях казенным, хотя никакого распоряжения об обращении в казенное ведомство его до сего времени начальством сделано не было, а только в 1851 году от 19 декабря за N 783, Г.Начальник Гражданского Управления Закавказского края, вследствие жалобы будугцев, разрешил им неотбывать повинностей в пользу владельцев впредь до рассмотрении этого дела, по окончании поручения, возложенного на Дербендскую Комиссию, но в этом предписании ничего не сказано об отобрании от нас деревни Будуг и (л.283б) обращении ее в казну, а потому мы продолжали считать себя владельцами ее по прежнему, хотя и ограниченными временно распоряжением начальства в получении доходов, между тем селение это совсем не включено в список владельческих имений.

Вследствие всего вышеизложенного имеем честь покорнейше просить Присутствие исправить список составленный Г.Старцовым в следующем: 1. Владельцами селения Заргава выписать всех наследников Гейдар бека Гаджибекова, поименованных нами выше, 2. Владельцами селения Ашаги и Баш Талаби записать наследников Поручика Мамед бека, т.е. исключительно нас просителей и 3. Включить в список еще неотобранное от нас сел. Будуг.

В заключение считаем нужным добавить, что все приведенные нами выше данные, на коих (л.284) мы основываем нашу просьбу изложены в протоколах Дербендской Комиссии, находящихся в Главном Управлении, копии с которых имеются, как мы полагаем, в Управлении Государственных имуществ.

(В конце подпись указанных лиц на арабском алфавите - П.В.)

6 декабря 1874 года,
г. Куба".

*

ЦГИА Азерб. ССР, ф.51, оп.1, ед.205, II т.

Мировой Посредник
Джеватского отдела
Бакинской губернии

№ 2

11 января 1875 года
г.Куба

Получено 16 января 1875 года.

В БАКИНСКОЕ ГУБЕРНСКОЕ
ПО ПОСЕЛЯНСКИМ ДЕЛАМ

П Р И С У Т С Т В И Е

... Что же касается до сел. Будуг то оно хотя и облажено в настоящее время казенною (л.401 а) податью, но распоряжения об отобрании его от наследников Мамедбека не было сделано, только, как видно из протокола Дербендской комиссии, начальником гражданского управления Джеватского края от 19 декабря

1857 г. за № 783, вследствие жалобы будугцев разрешено последним не отбывать по земельным повинностям в пользу владельцев, впред до рассмотрения этого дела, по окончании поручения возложенного на Дербендскую комиссию сиим (?) только приостановлено взыскание поземельного дохода, но имение еще не отобрано.

В сел. Будуг, по собранным мною сведениям оказывается дым. 329, душ муж. пол. 1137 и жен. 1092. Земли усадебной 115 дес., пахотной 700 дес, и пастбищной 2400 десят. За ним никаких других угодий не пишется.

При этом имею честь представить подлинное прошение наследника поручика Мамедбека и все сведения о владельческих селениях Кубинского уезда.

Мировой Посредник (подпись)
(л.401 б).

VI ФӘСИЛ

БУДУГ ВӘ БУДУГЛУЛАРЛА БАҒЛЫ МАРАГЛЫ - МӘЗӘЛИ СӨҢБӘТЛӘР

БУДУГДА АТ ГӘБРИ

1971-чи илдә 88 јашлы будуглу Аға кишинин сөјлө-дијинә көрә, нәнәси она данышармыш ки, тәхминән 275 ил бундан әввәл Будуг кәндинин 3 сакини - Достага, Мөһәммәд (Аға кишинин улу бабасы) вә Талыб ат илә Мөккәјә зијарәтә кедирләр. Онлар 4 ил јарым сәфәрлә олурлар вә һәр үчү сағ-саламат кәндә гајыдыр. Атлардан исә јалныз бири - Һачы Достағанын аты бүтүн әзалара дөзүб кәндә кәлиб чатыр. Һәммин ат бир мүд-дәтдән сонра өлүр. Һачы Достага атыны јудурдур, кә-фөнләдир вә гәбристанлыгын бир тәрәфиндә басдырыр (амма, гәбрин јанында чаркушә охунмур). Атын дөф-ниндә бүтүн кәнд әһли иштирак едир.

Будугда "Хилгирда габыр" (Ат гәбри) ады илә таны-нан Һәммин гәбрин јери инди дә мә'лумдур. Бу гәбир Иса Чаббар кишинин евинин јанындакы гәбристанлыгда өз саһибни Һачы Достағанын гәбриндән (Хостага габыр) бир аз аралыдадыр. Һәммин јердән инди чыгыр кечсә дә, будуглулар бураны јенә дә "Хилгирда габыр" (Ат гәбри) адландырырлар.

БУДУГЛУ ВӘЗИРИН ХАНА ЧАВАБЫ

Рәвәјәтә көрә Һачыбәј Будуглу Губа ханынын (бәлкә дә, Шејхәли ханын) вәзири имиш. Күнләрин бир күнү ахшам чагы хан илә вәзир сарајда кәзирләрмиш. Һәјәти нарын гар тәбәгәси өртүбмүш. Ханын ајагында инчә, кичик өлчүлү, бәрли-бөзәкли ајаггабы (чуст), вәзирин ајагында исә нисбәтән ири өлчүлү вә аз бәзәдилмиш ајаггабы вармыш. Онлар сөһбәт едә-едә Һәјәтдә бир не-чә дөфә дөврә вурдугдан сонра бирдән хан вәзирлә за-

рафат етмәк хәјалына дүшүр вә онун гар үзәриндәки ләпирләрини кәстәриб дејир: "Көрүрсән, вәзир, дејәсән бурда узунгулаг кәзиб ахы". Өзүнү сындырмајан будуглу чавабында: - "Доғрудур, хан сағ олсун, көрүнүр супасы да јанында имиш" дејир. Вәзирин чавабындан пәрт олан хан евә кедир вә вәзири чәзаландырмаг гәрарына кәлир. Буну һисс едән вәзир кечә икән сарајдан чыхыб Будуга кедир вә ханла дүшмән мөвгедә дурур.

КИШИ ДҮШМӘНЧИЛИЈИ

Дејиләнләрә көрә, ики будуглу - Достага нәслиндән Мустафа (вә ја Әсәд) вә гачаг Сејидәли даима дүшмән-чилик едәрмишләр. Күнләрин бир күнү онлардан бири Губа базарында мүбаһисәјә дүшүр вә рәгибләри тәрә-финдән әзишдирилир. Һушу башына кәләндә көрүр ки, габагында дајанан будуглу дүшмәнидир. Сән демә, онун башгалары тәрәфиндән дејүлдүјүнү көрән "дүшмәни" кө-мәјинә чатмыш, ону рәгибләринин әлиндән алмыш вә өзүнә кәләнәдәк мүһафизә етмишдир. Икинчи будуглу дејүлән дүшмәнинә үрәк-дирәк верәрәк дејир: "Дур аја-га, мән сәнин дүшмәнинәм, амма, сәни бурада горума-лы идим. Кет евә, дүшмәнчилијимиз исә Будугда давам едөчөк".

Дүшмәнләр мөәјјән мүддәтдән сонра Будуг чафына чатмамыш мешә башында растлашырлар вә дејүшүрләр. Губа базарында дејүлмүш будуглу дикәрини јыхыр вә хәнчәрлә боғазыны үзмәли олур. Бирдән фикирләшир ки, дејүшдүкләри јер Будуг торпагы дејил. Одур ки, дүшмәнини өлдүрмүр вә дејир: "Сән мәним дүшмәним-сән, амма сәнин ганыны өзкә торпагында төкә билмә-рәм. Дур кет. Дүшмәнчилијимиз исә галсын Будуга".

БУДУГ АШАҒЫДЫР, ЈА РУК?

Бәли, бу суал ики гоншу кәнд сакинләринин даими мүбаһисәсинә сәбәб олмушдур. Һәр бир кәнд чамааты өз мөскәнләринин чоғрафи бахымдан даһа јүксәклә дур-дугуну, һүндүрлә јерләшдијини сүбута чалышмышлар.

Бу сөз-сөһбөт 'әксәр һалларда ади характер дашыса да, бә'зән чидди мүбаһисәләрә, хәшакәлмәз һадисәләрә кәтириб чыхармыш, сон нәтичәдә исә будуглуларла рүклүләр арасында даими зарафат мөвзусуна чеврилмишдир.

Будуг вә Рүк кәндләринин чографи мөвгеләринә кәлдикдә, Будуг һүндүр дағын (јастанын) үстүндә, Рүк исә Гарачајын ахдыгы дәрәдә, чај ахарынын јухары һиссәсиндә јерләшир. Рүкдән ахыб кәлән Гарачај Будуг кәндинин јерләшдији дағын (јастанын) дибиндән кечир вә белә тәсәввүр јараныр ки, Рүкдән кәлән чај Будуг әразисиндән кечир вә бу да Будугун даһа ашагыда јерләшдијини кәстәрир. Әслиндә исә, чај Будуг кәндиндән дејил, онун јерләшдији дағын (јастанын) дибиндән, төхминән кәнддән 2 км. ашагыдан ахыр.

Будуг илә Рүкүн океан сәвијјәсиндән јүксәклијини нәзәрдән кечирсәк, һәмин мүбаһисәнин елми һәлли мүәјјәнләшәр. Белә ки, кечән әсрдә рус алимләринин апардыглары төдгигатлардан бири Гафгазын уча дагларынын вә јашајыш мәскәнләринин һүндүрлүјүнүн өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. Һәр ики кәнд чамаатынын мәсәләнин маһијәтини дәгиг мүәјјәнләшдирә билмәләри мәгсәдилә һәмин мә'луматы олдуғу кими веририк:

"Абсолютная высота населенных мест губернии

(Буква перед цифрами обозначает уезд, цифра - номер списка населенных мест губернии).

К.	1253	—	деревня Хиналуг	7165	ф.р.н.у.м.
К.	1259	—	----- Крыз	6681	-----
Л.	1016	—	----- Мистен	5796	-----
К.	1238	—	----- Будуг	5752	-----
					
К.	1107	—	----- Халтан	3624	-----
Г о р о д			К у б а	1988	-----
К.	1252	—	Штаб-квартира Кара-чай . .	1681	-----

(Бах: Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. LXV. Бакинская губерния. - Тифлис: 1870, с.32, 1 фут = 0,3 метр).

Мә'луматдан көрүндүјү кими, Будуг кәнди Губа гәзасында Хыналыг вә Грыз кәндләриндән сонра 3-чү јери тутур вә 5752 фут. һүндүрлүкдә јерләшир. 3624 фут. һүндүрлүкдә олан Халтан кәнди гејдә алындыгы һалда Рүк кәнди барәдә мә'лумат верилмир. Әлбәттә, Рүк даһа јүксәкдә јерләшсә иди, јәгин ки, гејдијјата дүшәрди. Будуг кәндиндә Рүкә нисбәтән атмосфер сыхлығынын да аз олмасы онун јүксәк чографи мөвгедә олдуғуну кәстәрир. Бунунла белә, һәмин кәндләрдән һансынын ашагы олмасы нәинки будуглуларла рүклүләрин, демәк олар ки, рекионун бүтүн әһалисинин хошладыгы мөзәли сөз-сөһбөт кими инди дә өз әһәмијјәтини итирмәјиб вә һәтта бә'зи китабларда да (бах: 148, с.109) өз әксини тапмышдыр.

ДАШ МӘСӘЛӘСИ

Будуг илә Рүк сакинләри һәмишә бир-бирилә зарафат етмишләр. Бә'зән белә зарафатлар сөз-сөһбәтә дә сәбәб олмушдур. Дејиләнләрә көрә, Рүк кәндинин үст тәрәфиндә бөјүк бир даш вармыш. Будуглулар сөзбир едиб һәмин дашы рүклүләрдән сатын алмагы гәрарлашдырырлар. Будуглуларын бу һәрәкәтини сәдәләһлүк, дәлилик һесаб едән рүклүләр мәмнунијјәтлә дашы онлара сатырлар. Бир мүддәтдән сонра будуглулар јығышыб бел, күлүнк вә с. аләтләрлә дашын јанына кедирләр вә онун әтрафыны газымаға башлајырлар. Буну көрән рүклүләр будуглуларын нә ишлә мәшгул олдуғларыны, мәгсәдләрини өјрәнирләр. Онлар билдирирләр ки, биз дашы сиздән сатын алмышыг вә бу даш инди будуглуларындыр; истәјирик ки, дашымызы сизин торпагдан көтүрүб өз торпағымыза апараг. Дашын дурдуғу јерин чографи мөвгеји исә елә имиш ки, ону балача тәрпәтсәләр бир-баша Рүк кәндинин үзәринә истигамәтләнәчәк вә кәндә бөјүк зијан вурачагмыш. Будуглуларын дашы сатын алмагда әсил нијјәтләрини дујан рүклүләр онларла данышыглар апарыр вә дашы кери алмаға сө'ј кәстәрирләр. Лакин будуглулар дашын әтрафындакы торпагларын он-

лара верилмәси шәртилә ону јериндән тәрпәтмәјәчәкләринә сөз верирләр; рүклүләр дә чарәсизликдән буна разы олурлар (дикәр варианта көрә, рүклүләр дашын пулуну бир нечә гат өдәјиб кери алырлар).

БУДУГЛУ АҒ ДИВ

"Будуглуларла рүклүләрин неч вахт аралары олмајыб. Рүклү пәһливан ешидибмиш ки, будуглу Аг Див дә чох гүввәтли пәһливандыр... Истәјир бир онунла растлашыб рүклүләрин һејфини чыхсын. Бир күн рүклү пәһливан дәјирманын габағында дајаныб чајын ашыб-дашан селинә бахырмыш. Узагдан бир нәфәрин ики алыглы өкүзү сүрүб кәтирдијини көрүр. О, чаја чатан кими өкүзләрин һәрәсини бир голтугуна вуруб селдән кечирир. Рүклү дәрһәл бунун Аг Див олдуғуну баша дүшүр. Аг Див дәјирмана кәлиб рүклү пәһливанна дејир: "Тәләсирәм, дәннини чыхар, мән үјүдүм". Рүклү: - "Бачарырсан, кәл чыхар," - дејир. Буну ешидән Аг Див әл атыб дәјирманын дашыны сахлајыр. Рүклү пәһливан иши белә көрүб чынғырыны чыхармыр " (бах: И.Шаһбазов. Рүклү пәһливан. - "Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзети, N 34, 21 август 1981, с.7).

"АНД"

Дејиләнләрә көрә, Күнәј-Чәк әразисинә көрә будуглуларла чәклиләр мүбаһисә апарырмыш. Тәрәфләр арасында вурушма баш вермиш, өләнләр олмушдур. Чәклиләр мәсәләнин сүлһ јолу илә һәлл олунмасыны мәсләһәт билирләр вә дејирләр ки, Молла Аға Әфәндијә мүрациәт едәк, о, нә десә, торпагы кимә версә разы олаг. Һәммин әразинин чәклиләрә мәхсус олдуғуну билән будуглулар әввәлчәдән Әфәндини дилә тутурлар вә онларын тәрәфини сахламасыны хаһиш едирләр. Чарәсиз галан Әфәнди, будуглуларын сөзүнү јерә салмамаг үчүн фәнд ишләдир; о, Будуг мәсчидинин һәјәтиндән бир гәдәр торпаг кәтүрүб ајагтабыларынын ичинә долдурур вә ајагына кејиб чәклиләрин јанына - мүбаһисәли әразијә

кедир вә бурада анд ичиб билдирир ки, ај чәклиләр, мәним ајағымын алтында олан торпаг, инанын ки, мәним өз ана торпағымдыр. Чәклиләр дә Әфәндијә инаныб өз торпағларындан әл чәкирләр.

"АШАҒЫ" КӘЛМӘСИ, ... ЈОХ!

(Олмуш һадисә)

Хачмазын орта мәктәбләриндән бириндә Азәрбајҗан дилиндән дәрс дејән будуглу Һүсәјн мүәллимин дәрсиндә иштирак едән Маариф назирлијинин мүфәттиши, Һүсәјн мүәллимлә зарафаты олан мүәллимләрин тә'киди илә, она бир вәрәг верир вә кәстәрилән чүмләләрин шакирдләр тәрәфиндән синтактик тәһлил едилмәсини хаһиш едир. Һүсәјн мүәллим вәрәгә нәзәр јетирдикдә көрүр ки, бурада "Ашағыдакы чүмләләри синтактик тәһлил един" сөzlәри јазылмыш вә 3 чүмлә верилмишдир. "Ашағы" кәлмәсиндән неч хошу кәлмәјән будуглу, чох фикирләшир, кәтүр-гој едир ки, бу сөзү ишләтмәсин; чүнки онун дилиндән "ашағы" кәлмәсини ешидән һәлә олмајыб. Нәһајәт, о, чыхыш јолу тапыр: әввәлчә мүфәттишин вердији чүмләләри ләвһәјә кәчүрүр, сонра исә јазыр: "Јухарыдакы чүмләләри синтактик тәһлил един". Бәләликлә, о, јенә дә "ашағы" кәлмәсини дилинә кәтирмир.

"ЈУХАРЫ КЕДИРӘМ"

Будуглу чох сојуг вә шахталы һавада ашағыја тәрәф кетмәли имиш вә нәглијјат көзләјирмиш. Она рәһми кәлән сүрүчү машины сахлајыб сорушур: "Ај киши, ашағы кедирсән?" "Ашағы" кәлмәсини дилинә кәтирмәк истәмәјән будуглу һәммин истигамәти кәстәриб чаваб верир: "Јухары кедирәм". Сүрүчү јолуна давам едир вә фикирләшир ки, бу адам ашағыја јухары нијә деди, јәгин ки, будуглудур. О, машины дөндәриб кишинин јанына кәлир вә сорушур: "Ај киши, јухары кедирсән?" Будуглу кетдији истигамәти, јә'ни ашағыны кәстәриб

дејир: "Јухары кедирәм". Сүрүчү онун будуглу олдугуну јегин едир вә әлини јухары узадыб: "Һејф ки, мән ашагы кедирәм" дејир вә јолуна давам едир. Сүрүчү будуглунун дилиндән "ашагы" сөзүнү ешитмәк һәвәсилә бу просеси бир дә тәкрар едир; јәни үчүнчү дәфә ашагы истигамәтиндә, дөрдүнчү дәфә јухары истигамәтиндә сүрүб будуглунун һара кетдијини сорушур вә һәр дәфә ејни "јухары кедирәм" чавабыны алыр. Нәһәјәт, о, бешинчи дәфә машиныны ашагы истигамәтиндә сүрүб онун јанында сахлајыр вә һәммин суалыны верир. Јенә дә "јухары кедирәм" чавабыны алан сүрүчү будуглунун дөнмәзлијини јегин едиб ону машинына отурдур вә истәдији јерә апарыр.

БУДУГ ДИЛИНДӘ "ЈАСИН"

(Олмуш әһвалат)

Будуглу Чаббар киши (Һарунов) чаван чағларында бир нечә гадынла Губадан Будуға кедир. Ахшам чагы онлар Түләкәрән кәндинә чатырлар вә гаранлыг дүшдү-јүндән бурада кечәләмәк мәчбуријјәтиндә галырлар. Лакин мүһарибәнин јаратдыгы ачыначағлы вәзијјәт чохларынын гонаг сахламагдан имтина етмәсинә сәбәб олмушду. Буну јахшы билән Чаббар киши "Аллаһ кәримдир" дејиб бир гапыны дәјүр. Мә'лум олур ки, бу евдә һүзүр мәчлисидә вар вә ев саһибәси чүмәахшамына молла кәлмәдији үчүн чох пәришандыр. О, сага-сола вурнухур, мәрһумун руһуна Гур'ан охутдурмаг үчүн нә алач едәчәјини билмир. Һәммин дәстәдә олмуш Күлчамал Әлишанованын дедијинә кәрә, Чаббар киши јолдашларыны будуг дилиндә баша салыр ки, күлмәсинләр, сакит дајансынлар вә о, нә десә, сәсләрини чыхармасынлар; әкс һалда ев јијәси онлара јер вермәјәчәк. Чаббар киши ев саһибәсинә билдирир ки, о, молладыр вә ичазә версә мәрһумун руһуна Јасин охуја биләр. Ев саһибәси һәдсиз дәрәчәдә севинир вә разылыг верир. Чаббар киши Гур'андан билдији тәк-тәк кәлмәләрдән истифадә етмәклә

будуг дилиндә узун-узады данышыр вә өз адамларына дејир: "Мәбадә күләсиниз, өзүнүзү мөһкәм сахлајын, арвада һим-чим един "моллаја" чај-чәрәк һазырласын, тахчада јахшы мүрәббә көрүнүр, дејин ону да версин, гах-гоз кәтирсин вә с. и.а." Нәһәјәт, о, Јасини "тамамлајыр". "Молла"нын охумасындан шүбһәләнән ев саһибәси утана-утана сорушур: "Ај гардаш, мән һеч белә Јасин ешитмәмишәм, сән һансы дилдә охујурдун". Өзүнү итирмәјән "Молла Чаббар" чаваб верир ки, будуг дилиндә. Арвад онун сөзүнә инаныр вә гонағларыны једириб сәһәрә кими евиндә сахлајыр.

Чаббар киши сонралар һәгигәтән моллалыг едәрди вә дејиләнләрә кәрә өз кечмиш күнаһыны јумаг наминә һәммин мәрһумун руһуна дәфәләрлә Јасин охумушдур.

ОРДАН-БУРДАН

Ләзкинин евиндә ишләјән будуглу Аға дајынын (Чәмијев) күнорта јемәјинә хинкал кәлир. Евин гадыны сүфрә башында сарымсагы диши илә әзиб гатыға гатыр. Әри нә гәдәр һим-чим едирсә дә, арвад баша дүшмүр. Кишинин пәрт олдугуну көрән Аға дајы, ону вәзијјәтдән чыхармаг үчүн сөзә башлајыр вә дејир: Ај киши, нараһат олма, Сизин адәтиниз бизимкиндән чох јахшыдыр. Бизим арвадлар хинкал биширмәк истәјәндә бир күн әввәлчәдән сарымсаг јејирләр вә сабаһысы гатыға түпүрүрләр ки, ләззәтли олсун.

Будуглу Аға дајы күнорта јемәјинә чыхыр вә ишләдији һәјәтин евинә дахил олур. Отагда отуран нисбәтән чаван гадынлардан бири она мөһәл гојмур вә ајага дурмур. Бунун сәбәбини өјрәнмәјә чалышан Аға дајы бир аздан гадыны соргу-суала тутур: "Бачы, сәнин диндән, Гур'андан хәбәрин вар, намаз гылырсан?" Чаваб алыр ки, јох. "Мән исә намаз гылырам, аз-чох Гур'андан да хәбәрим вар" - дејән Аға дајы даһа сонра сорушур: "Бәлкә, сәнин Марксдан, Лениндән, "Капитал"дан хәбә-

рин вар, онлары охујурсан?" "Јох, ај гардаш, мѐн нара, белѐ шејлѐр нара" чавабыны алан Ага дајы билдирир ки, мѐним онлардан да хѐбѐрим вар. Нѐһајѐт, о, гадына суал верир ки, бѐс нијѐ мѐн ичѐри кирѐндѐ ајага дурмадын? Гадын ѓз хѐрѐкѐтиндѐн утаныр.

Оглунун мѐктѐбдѐки тѐһсили илѐ марагланан будуглу гадыны ондан сорушур: "Ај бала, дѐрслѐриндѐн нѐ алыр-сан?" Оглан чаваб верир ки, нѐ алачагам, дѐрд, беш. Гары елѐ билир ки, онун оглу хеч бир шеј билмир вѐ дејир: "Чан бала, чамаатын ушагы 200-300 алыр, сѐн нѐ үчүн пис охујурсан, елѐ 4-5 алырсан".

Колхозда тахыл бѐлкүсү заманы будуглу гадына 32 кг бугда дүшүр. Гадын буна наразылыгыны билдирир вѐ хаһиш едир ки, она 32 кг јох, хеч олмаса 2 пуд тахыл версинлѐр.

Будуглу гадын кѐндѐ гонаг кѐлѐн гызын валидејнлѐри илѐ марагланыр; она билдирирлѐр ки, гызын атасы Губада "охрандыр" (гаравулчудур). "Охран" сѐзүнүн мѐна-сыны билмѐјѐн гадын елѐ куман едир ки, гыз бѐјүк вѐзифѐли шѐхсин гызыдыр вѐ растлашдыгы хѐр бир ада-ма бу барѐдѐ данышыр. Нѐһајѐт, бундан хѐбѐр тутан оглу ону баша салыр ки, охран-гаравулчу демѐкдир.

Будуглу гадын Губаја чораб сатмага кедир. Бир нѐ-фѐр јолда чорабы ондан алыб дејир ки, апарым евдѐ кѐстѐрим, бѐјѐнсѐлѐр сѐхѐр базарда пулуну кѐтирим ве-рим. Арвад она инаныб чорабы верир. Сѐхѐр базарда чох кѐзлѐјир, амма хѐмин адам кѐлиб чыхмыр. ѐсѐби-лѐшѐн гары нѐ едѐчѐјини билмир, нѐһајѐт, базардакы су-краныны ачыб сују бурахыр вѐ - "о, мѐним чорабымы

апарды, мѐн дѐ онларын сујуну ачыб кѐлдим" - дејѐрѐк ѓзүнѐ тѐсѐлли тапыр.

Будуглу тѐнбѐл ѓкүзүнү сатмаг үчүн Губа базарына апарыр вѐ ону чох тѐрифлѐдикдѐн сонра мүштѐри та-пыр. ѐкүзѐ гијмѐт гојулур, разылыг ѓлдѐ едилир. Мүш-тѐри пулу вермѐк истѐјѐндѐ будуглунун, тѐнбѐл ѓкүздѐн јаха гуртардыгларына севинѐн анасы сѐзѐ гарышараг мүштѐријѐ дејир: "Чан бала, бу ѓкүз бизи богаза јыгыб, тѐнбѐлин биридир. Јохса, хѐјѐтин хѐјваныны сатардыг". Буну ешидѐн мүштѐри пулуну кери алыб кедир.

БУДУГЛУ Вѐ ГАРГА

Дејилѐнлѐрѐ кѐрѐ, бир будуглу чүтлѐ јѐр шумлајыр-мыш. Бир гарга она имкан вермир, мүхтѐлиф хѐрѐкѐт-лѐри илѐ ону ѓсѐбилѐшдирирмиш: будуглунун хѐјбѐсиндѐки чѐрѐјини, пендирини чыхарыб јѐмѐјѐ чалы-шыр, онун башы үстүндѐ халај вуруб гырылдајыр вѐ с. Гарганын хѐрѐкѐтиндѐн чана кѐлѐн будуглу хијлѐ ишлѐ-дир: папагыны чыхарыб чүтүн үстүнѐ гојур, ѓзү исѐ хѐјбѐнин јанында кизлѐнир, гарга хѐјбѐјѐ јахынлашыб чѐрѐји чыхармаг истѐјѐндѐ ону тутур. Гарганын ѓлиндѐн ѓсѐбилѐшѐн будуглу она хѐр чүр ѓзијјѐт верир... Бу рѐ-вајѐтдѐн сонра гарга будуглулара сѐз атмаг, саташмаг, ѓсѐбилѐшдирмѐк үчүн васитѐјѐ чеврилир. Индинин ѓзүн-дѐ дѐ "гарга" сѐзүндѐн вѐ ја "гар-гар", "гыг-гыг" сѐдала-рындан ѓсѐбилѐшѐн "хѐссас" будуглулара тѐсадүф олунур.

"СУЛЬ ГУШУ"

(Олмуш ѓхвалат)

Ики будуглу - Губа рајѐн техники-тѐмир стансијасы-нын мүдири вѐ сүрүчүсү хѐмишѐ бир-биринѐ саташар, зарафатла гарга "ѓхвалатыны" јада салармышлар. Мүдир илѐ "мүбаһисѐ апармаг истѐмѐјѐн" сүрүчү барышыг е'лан едир вѐ гарганы тутуб РТС-ин дарвазасындан асыр ки, гој бу бизим хѐр икимиз үчүн "сүлһ гушу" олсун.

ИСТИФАДЭ ОЛУНМУШ АРХИВ СƏНƏДЛƏРИ,
МƏНБƏ ВƏ ƏДƏБИЈАТ

Архив сənəдлəri

Азəрбајчан Дəвлəт Мəркəзи Тарих архиви.

№№	Фонд	Опись	Дело	№№	Фонд	Опись	Дело
1	10	1	13	20	43	24	15811
2	10	1	28	21	43	24	15812
3	10	1	30	22	43	24	15813
4	10	1	99	23	43	24	15814
5	10	1	124	24	43	24	15823
6	24	1	20	25	43	24	15847
7	24	1	98	26	43	24	15848
8	24	1	328	27	43	24	15903
9	24	1	342	28	44	4	16
10	24	1	343	29	51	1	205;1 т.
11	24	1	344	30	51	1	205;П т.
12	24	1	345	31	51	1	283
13	24	1	441	32	74	1	85
14	24	1	489	33	75	1	2
15	43	1	16	34	75	1	6
16	43	1	41	35	75	1	7
17	43	2	1139	36	75	1	8
18	43	8	5393	37	988	1	3
19	43	23	15660	38	988	1	6

39 - Азəрбајчан Мəркəзи Дəвлəт архивинин Губа филиалы,
фонд - 114, сијаһы - 1, сахлама ваһидлəri 28, 30-45.

Мəнбə вə əдəбијат

- 40 - Административное деление АССР. - Баку: 1933.
41 - Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление. - Баку: 1964.
42 - Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 года. Том I. Кубинский уезд. - Баку: 1922.
43 - Азəрбајчан Совет Энциклопедијасы. II,V чилд-лөр. - Баку: 1977, 1981.
44 - Азəрбајчан тарихи. I чилд. - Баку: 1958.
45 - Акты собранные Кавказскую археографическую комиссию. Под ред. Ад. Борже. т.т. IV, VII, VIII. - Тифлис: 1870, 1878, 1881.
46 - Алексеев М.Е. Превербь в крызском и будугском языке. - В сб.: Система превербов и послелогов и Иберийско-Кавказских языках. Черкесск, 1983, с.243-250.
47 - Алексеев М.Е. Система именных классов пролезгинского языка. - В сб.: Категория грамматических классов в Иберийско-Кавказских языках. Тбилиси, 1989. с.128-134.
48 - Алиев К. К вопросу о племенах Кавказской Албании. Исследования по истории культуры народов Востока. - М.-Л.: 1960.
49 - Алиев Камал. Кавказская Албания (I в. до н.э. - I в.н.э.). - Баку: Элм, 1974.
50 - Ансеров Н.И. Хиналуги и кризы в антропологическом отношении. - Азəрбајчан ЕА Тарих институтунун елми архиви, инв. N 390.
51 - Бакиханов Аббас-Кули-ага. Гюлистан-и Ирам. - Баку: Элм, 1991.
52 - Бартольд В.В. Сочинения. Том II, ч.1. - М.: 1963.
53 - Бартольд В.В. Сочинения. Том V. - М.: 1968.

54 - Будугов Б.Ә. Азәрбајчанын тәбиәт абидәләри. - Бақы: 1990.

55 - Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 года. I, II и III части. - СПб.: 1869.

56 - Велиев М.Г. (Бахарлы). Азербайджан. - Баку: 1924.

57 - Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века. - Баку: 1957.

58 - Гасымзаде Азәр. "Садвал" кимә хидмәт едир? - "Сәс" гәзети, 7.II.92.

59 - Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. - Баку: Элм, 1986.

60 - Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. - В кн.: История, география и этнография Дагестана. М.: 1958, с.60-120.

61 - Глейе А. Опыт решения "ванского (урартского) вопроса". - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 37. Тифлис: 1907, отдел III, с. 18-48.

62 - Губатов Ә.Б. Азәрбајчан халгы илә ваһид гардашлыг аиләсиндә. - Бақы: 1991.

63 - Гукасян В. Удинчә-азәрбајчанча-русча лүгәт. - Бақы: Елм, 1974.

64 - Гулиев Г.А. Народы "Шахдагской группы" (будугцы, крызы и хиналугцы). - В кн.: Народы Кавказа, II, М.: 1962, с.199-204.

65 - Джафарзаде И. Отчет о разведочной поездке в Кубинский и Конагкендский районы (с.с.Будух и Шудух). - Научный архив Института истории АН Азербайджана, инв. N 792а, 17 стр.

66 - Дешериев Ю.Д. Будухский язык. - В кн.: Языки народов СССР, том IV, М.: 1967, с.643-659.

67 - Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Том. V. - СПб.: 1887.

68 - Дульзон А.П. Кетский язык. - Томск: 1968.

69 - Зејналов Ф. Түрколокијанын әсаслары. Бақы: 1981.

70 - Erckert R. Die Sprachen des Kaukasischen Stammes. - Wien: 1895.

71 - Ибрагимов Г.Х. О многоформантности множественного числа имен существительных в восточно-кавказских языках (на материале рутульского, цахурского, крызского и будухского языков). ВЯ, 1974, N3, с.82-93.

72 - Исаев И.И. Будухский (бжедухский) язык. - В кн.: Сто тридцать равномерных. М.: 1970, с.170.

73 - Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. - М.: 1973.

74 - Ихиллов М.М. К вопросу о происхождении народностей лезгинской группы. - УЗ Даг. фил. АН СССР, серия общ. наук, кн. 2. Махачкала, 1969, с.68-106.

75 - Кавказский календарь, разные года.

76 - Касимова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. - Баку: Элм, 1975.

77 - Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60' гг. XIX в. Часть I (1827-1843 гг.) - М. -Л.: 1936: Часть II (1843-1868 гг.) - М.-Л.: 1937.

78 - Крейнович Е.А. Кетский язык. - В сб.: Языки народов СССР, V том, М.: Наука, 1968, с.453-472.

79 - Легкобытов В. Кубинская провинция. - В кн.: Обзорения российских владений за Кавказом. СПб.: 1836, ч.IV, с.95-148.

80 - Марр Н.Я. Племенной состав населения Кавказа. Классификация народов Кавказа. - Петроград: 1920.

81 - Мейланова У.А. Будухско-русский словарь. - М.: Наука, 1984.

82 - Мейланова У.А. О строе глагола в будухском языке. - В кн.: Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. IV. Тбилиси, 1977, с.227-237.

83 - Мейланова У.А. Функционирование и развитие некоторых послелогов лезгинского и будухского языков. - В кн.: Система провербов и послелогов и иберийско-кавказских языках. Черкесск: 1983, с.207-212.

84 - Мейланова У.А., Талибов Б.Б. Особенности выражения грамматического класса в языках лезгинской группы. - В сб.: Категория грамматических классов в иберийско-кавказских языках. Тбилиси: 1989, с.104-109.

85 - Мәммәдов Н. Дилчилтијин әсаслары. - Баку: 1961.

86 - Мәммәдов Х. Мараглы кушәләр. - "Шәфәғ" гәзети, N 153, 25.XII.80.

87 - Мәммәдов Х. Чографијанын тәдрисиндә топонимләрдән истифадә мәсәләләри. - Губа: 1991.

88 - Мәшәдијев Г.И. Загафгазијанын Азәрбајчан топонимләри. - Баку: 1990.

89 - Мурзаев Э.М. Происхождение географических названий. - М.: 1960.

90 - Населения Закавказья. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Краткие итоги. - Тифлис: 1928.

91 - Обзор Бакинской губернии за 1902, 1903 гг. - Баку: 1903, 1904.

92 - Одежды народов Азербайджана и азербайджанцев Дагестана. Каталог. - Л.: 1990.

93 - Панчвидзе Вл. Грамматические классы в будухском глаголе. - Сообщения АН Грузинской ССР, т.II, N 5, 1941, с. 463-470.

94 - Пиријев Вагиф. (Будуглу). Будуг кәндинин кечмишиндән. - "Губа" гәзети, 13.VI.1991.

95 - Пиријев Вагиф (Будуглу). Будуглулар. - "Дүнјаја гапы" гәзети, N 24, XII. 1991.

96 - Пиријев В.З. Будуглуларын етник мәнсубијјәти барәдә мұлаһизә. - "Тарих" гәзети, N 20, 29.VI.91.

97 - Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том IV, ч.2, - М.: 1952.

98 - Рашидаддин. Сборник летописей. Том I, кн. I. - М.-Л.: 1952.

99 - Ризванов З., Ризванов Р. История лезгин (краткий научно-популярный очерк). - Махачкала: 1990.

100 - Сборник сведений по Бакинской губернии. Вып. I. - Баку: 1911.

101 - Сә'дијев Ш. Азәрбајчан әразисиндә јашајан јазысыз дилләрин әрәнилмәси һаггында. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, 1955, N7, с.151-158.

102 - Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г. - В кн.: История, география и этнография Дагестана. М.: 1958, с.138-156.

103 - Система провербов и послелогов в иберийско-кавказских языках. - Черкесск: 1983.

104 - Списки населенных мест Российской империи. По Кавказскому краю. XV. Бакинская губерния. - Тифлис: 1870.

105 - Список населенных мест Азербайджана. - Баку: 1922.

106 - Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков. - М.: 1971.

107 - Сумбатзаде А'С. Кубинское восстание 1837 г. - Баку: 1961.

108 - Талибов Б.Б. О процессе оглушения звонких согласных в лезгинских языках. - В сб.: Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. IV том. Тбилиси: 1977, с. 248-257.

109 - Талибов Б.Б. Сравнительная фонетика лезгинских языков. - М.: 1980.

110 - Танрывердијев Ә. Милли адымызын бәрпасына мұнасибәт. - "Дәдәм Горғуд" гәзети, N 19, 26.XI - 2.XII.1991.

111 - Указы Кубинских ханов. Перевод Ф.Ростопчина. - Тбилиси: 1937.

112 - Фәтһаһи-Дин. Азәрбајчан ЕА Әлјазмалар институту, шифрә: Б-1691/20462, 173 вәрәг, азәрбајчан дилиндә.

113 - Чавадов Г. Милли мүнәсибәтләр: мүнәсиб дөвр вә вәзифәләримиз. - "Азәрбајчан гәзети", N 12 (455), 8.X.1992.

114 - Чүнк парчасы. Азәрбајчан ЕА Әлјазмалар институту, ш.: Б-1762/10552, 17 вәрәг, азәрбајчан дилиндә.

115 - Шаһбазов Имаммирзә. Һачыәлибәј. - "Достлуг" гәзети, N 143, 25.XII.90.

116 - Шейхов Э.М. Система послелогов будухского языка. - В сб.: Система превербов и послелогов в иберийско-кавказских языках. Черкесск, 1983, с.282-287.

117 - Шихсаидов А.Р. Вопросы исторической географии Дагестана X-XIV вв. (Лекз, Гумик). - В сб.: Восточные источники по истории Дагестана. Махачкала: 1980, с.65-81.

118 - Шнитников Ф.А. Описание Кубинской провинции. 1832 г. - В кн.: История, география и этнография Дагестана. М.: 1958, с.329-334.

119 - Шукюр-заде Э. Об одном фермане Шаха Аббаса I. - "Народы Азии и Африки", 2, 1967, с.142-143.

120 - Шукюр-заде Э. Об одном постановлении Гасанали хана Кубинского. - Док. АН Азерб. ССР, том XXXI, N 3, 1975, с.105-108.

121 - Циташи Искендер. Народы Советского Азербайджана. - Баку: 1936. Научный архив Института истории АН Азербайджана, инв. N 529, 62 с.

122 - Яковлев Н.Ф. Языки и народы Кавказа. - Тифлис: 1930.

123 - Азәрбајчан тарихи үзрә гәјнаглар. - Баку: 1989.

124 - Сејидмәммәдов Ш.Ш. Губанын тәбиәт абидәләри. - Баку: 1993.

125 - Тофиг Нурәли. Гачаг Мајыл кимдир? - "Шәфгәт" гәзети, 21-27.01.92, с.3; Јенә дә онун. Гачаг Мајыл кимдир. - "Шәфгәт", 22.04.92, с.4; Назим Әлиханов. Гачаг Мајыл кимдир? - "Халг гәзети", 17.03.92, с.4.

ГАЧАГ МАЈЫЛ КИМДИР?

Бәли, бу суал чохлаыны марагландырыр. Сон илләрдә һәмин ад алтында дәрч олунмуш гәзәт мәгаләләриндә (бах: 125) Гачаг Мајылын шәхсијјәти, фәалијјәти, әләгәләри вә онун башчылыг етдији һәрәкәтын маһијјәти барәдә гыса хәбәрләр верилир. "Гачаг Мајыл" сөһбәти ел арасында да кениш јайылмышдыр. Бу сәтирләрин мүнәллифи һәр дәрфә будуглуларын әһатәсинә дүшәндә Мајыл һаггында мүнәтәлиф сөһбәтләрин шаһиди олмуш. мүнәһизәләр, рәвәјәтләр динләмишдир. Ән чох диггәти чәлб едән исә Мајылын ата нәслинин Будуг кәндидән олмасы барәдә ағсаггалларын исрарла дедикләри иди. Онлар һәтта Мајылын нәслинин кимләрдән олдугуну да билдирирдиләр. Мәһз бу мәсәләни дәгигләшдирмәк мөгсәдилә Мајылын нәвәләри илә үнсидјәт сахламаг гәрарына кәлдим вә Шамаһыда јашајан нәвәси Сабир Заһировун көрүшүнә кетдим. Сабир кишинин илк сөзү "Бәли, бизим нәслимиз Будугдандыр вә улу бабамыз бу кәнддән көчмүшдүр" олды. Мајылын нәтичәси Вафадар исә Аишә нәнәсинин сөһбәтләрини јадә салараг ата нәсилләринин "Хәлфәли"ләрдән олдугуну хатырлады. Мајылын будуглу олмасыны нәзәрә алараг Будуга һәср олунмуш китаба онун нәсли вә өзү барәдә гыса мәлүмат дахил етмәји мөгсәдәујгүн сайдыг вә китаб артыг мәтбәәдә там шәкилдә јығылыб гуртардыгындан һәмин мәлүматы "Әләвә" кими вермәли олды.

Тарихи фактлар көстәрир ки, Будугдан кетмиш аилләрдән бири дә әсримизин 20-чи илләриндә фәалијјәт көстәрмиш вә халг арасында мөшһурлашмыш Гачаг Мајылын нәсли олмушдур. Мајылын атасы Заһирин, бабасы Таһирин вә атасынын бабасы Хәлфәнин адлары Будуг кәндинә даир 1831-чи ил камерал сијаһыда мөвчуддур. Хәлфәнин Таһир (?), Мөһәммәд (1806), Әли (1816) вә Чәфәр (1819) адлы дөрд оғлу вар иди. Таһирин Хәлфә (1825) вә Заһир (1828), Мөһәммәдин исә Оруч (1829) адлы оғланлары олмушдур. Сијаһыдан мәлүм олур ки, Таһир 1831-чи иләдәк вәфат етмиш вә онун оғланлары Хәлфә вә Заһир әмиләри Мөһәммәдин һимајәсиндә јашамышлар (бах: 11, в.373-410).

Мөһөммөдин башчылыг етдији айла күман ки, 30-чу иллөрдө Будугдан көчмөли олмушдур. Будуга даир 1839, 1849, 1863 вә 1873-чү ил сijaһыларында бу айладөн һеч бир адамын адына тәсадүф олунмасы буну сөjlәмөjә әсас верир. Сабир кишинин дедијинә көрә, онларын нәсли Будугдан Хашы кәндинә көчмүш, орадан исә Гонагкәндә кәлмишләр. Заһирин сонралар Таһир, Мајыл вә Исмајыл адлы 3 оғлу вә бир ғызы олмушдур. Бу нәслин нүмајәндәләри һал-һазырда Азәрбајчанын бир чох әразиләриндә јашајырлар.

Мәтбуатда дәрч олунмуш хәбәрләрдән бәлли олур ки, ел арасында Заил-Мајыл кими танынан Мајыл Заһиров Гонагкәндә (бәлкә дә кәндхуда) ишләмишдир. О, ири бәдәнли, һүндүрбојлу адам олмуш, "ғушу көзүндән вурармыш", јохсулларын тәрәфдары, "мөнәм-мөнәм" дејәнләрин ғеними иди.

Мајыл һәрәкаты өз характери е'тибарилә 1837-чи илдә Һачы Мөһөммәдин* башчылыгы илә Губада вә тәхминән һөмин вахтларда Мама Османын башчылыгы илә Гонагкәндә баш вермиш кәндли үсјанлары илә сәсләнир. 1920-чи илдә XI ордуја ғаршы илк мүғавимәт Мајылын башчылыг етдији дәстә (ғалакаһлы Һәмдулла Әфәнди илә бирликдә) тәрәфиндән кәстәрилмишдир. XI ордунун ғатары Дөвәчинин Сарван стансијасында мәч-бурән сахланылмыш вә гејри-бәрабәр тәрәфләр арасында инадлы вурушма кетмишдир. Даһа сонра әскәрләрин Гонагкәндә тәрәф һәрәкәтинә имкан верилмәмишдир. Тәнкәдә "Ғачаг Мајылын нишанкаһы", јахуд "мағарасы" кими танынан јердә Мајыл XI ордунун әскәрләринә чидди мүғавимәт кәстәрмишдир. Мајылын о дөвр үчүн мүасир силаһлары да вармыш. Тәнкәдән кечмөjә чан атан рус әскәри ојугдан ачылан күчлү атәшә мә'руз

* Һачы Мөһөммәд, бә'зи мүлаһизәләрә көрә, Будуг кәндинин кәндхудасы олмуш, 1837-чи илин август ајынын орталарында үсјанчылар ону хан е'лан етмишләр вә 1841-чи илдә Бақыда һәрби сәһра мөһкәмәсинин һөкмү илә асылмышдыр (бах: 123, с.309, 9 N-ли игтибас)

ғалырды. Һәтта, миллијәтчә ермәни олан бир полковник мүһарибә тәчрүбәсинә инаныб Мајылын дәстәсини тутмағы бојнуна көтүрүр вә хејли әскәрлә Гонагкәндә јолланыр. Мајыл елә јолда икән ону кәбәрди вә әскәрләринин чохуну мәһв едир, бир һиссәси исә чәтинликлә чанларыны ғуртара билирләр.

Мајыл Заһировун "Мүсават" партијасы вә онун лидерләри илә јахын әлагәси олмушдур. О, М.Ә.Рәсулзадәнин Лаһыч һөјәтындән хәбәрдар олмуш вә Мөшәди Ғасым васитәсилә Лаһычла күндәлик әлагә сахламышдыр. Онун Ф.Х.Хөјски, М.Ч.Бағыров вә с. шәхсләрлә әлагәләри барәдә дә рәвәјәтләр мөвчуддур. Мајыл М.Ч.Бағыровун тәкидинә бахмајараг, вәтәнини тәрк етмәмиш, ғачаглыг һөјәты кечирмәји вә вәтәндә өлмәји үстүн тутмушдур. Ғачаг Мајыл тез-тез Күрчүстана сәфәр едәрмиш вә көрүнүр, бунун чидди сәбәбләри варды. Дејиләнләрә көрә, Ғачаг Мајыл 1924-чү илдә архадан атылан күллә илә өлдүрүлмүшдүр. Кәләчәк арашдырмаларын Ғачаг Мајыл вә онун башчылыг етдији һәрәкат барәдә даһа дөғиг вә өтрафлы фактларын үзә чыхарылмасына көмәк едәчөји шүбһә доғурмур.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз	3
I ФӘСИЛ. Будуг вә мүасир будуглулар	8
II ФӘСИЛ. Будуглуларын етник мәсүбијәтләри барәдә дүшүнчәләр	19
III ФӘСИЛ. Будуглулар барәдә тарихи мәлүмат	30
IV ФӘСИЛ. Будуг дили вә онун тәдгиги	68
V ФӘСИЛ. Будуг вә будуглулар барәдә тарихи сәнәдләр вә материаллар	84
VI ФӘСИЛ. Будуг вә будуглуларла бағлы марағлы-мәзәли сөһбәтләр	118
Истифадә олунмуш мәнбә вә әдәбијат	128
Әлавә: Гачаг Мајыл кимдир?	135

Вагиф Будуглу - Пиријев
БУДУГ ВӘ БУДУГЛУЛАР
БАКЫ - "САБАҢ" – 1994

Китаб "Сабаһ" нәшријатында компүтердә јығылмыш, "Гызыл
Шәрг" мәтбәәсиндә офсет үсүлү илә чап олунмушдур.

Нәшријатын директору: ШИРИНДИЛ АЛЫШАНОВ

Мәтбәәнин директору: ӘКБӘР ВӘЛИЈЕВ

Нәшријат редактору: ТЕЈМУР КӘРИМЛИ

Компүтердә јығды: ИЛАҢИЈӘ ӘЛИЈЕВА

Компүтер тәртибчиси вә
техники редактору: САБИР СӘФӘРЛИ

Рәссамы: В. УСТИНОВ

Јығылмаға верилмиш: 06. 01. 94

Чапа имзаланмыш: 15. 03. 94

Тиражы: 1000 нүсхә сиф 243

Гижмәти: мугавилә илә